

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse på Agder

Innhold

Forord	3
Del 1	4
Agder – landskap og kulturhistorie	5
Del 2	10
Omtale av de enkelte landskapene	11
1. Njardarheim i Setesdal Vesthei	11
2. Rygnestad og Flateland	15
3. Valle i Setesdal	18
4. Åraksbø	22
5. Knaben og Knabeheia	26
6. Kjellnes og Hågåsen	30
7. Vest-Lista	33
8. Innseilingen til Kristiansand	37

Riksantikvaren 2021

Stikkord / kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse,
KULA-områder Agder, landskap, kulturmiljø

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Design: fetetyper.no

Layout: 07 Media – 07.no

Forsidefoto / Kystlandskap på Lista

Foto / Isa Trøim, Riksantikvaren

Forord

Landskapet er som en levende historiebok. Det forteller om hvordan mennesker har levd og brukt landskapet og om endringer gjennom tidene fram til i dag. Sporene etter mennesker finnes overalt i landskapet – i det åpne jordbrukslandskapet, i skog og mark, på fjellet og i byer og tettsteder.

Landskapet har alltid vært i endring, men nå skjer forandringene raskere enn noen gang. Da er det større fare for at viktige landskapsverdier går tapt. Utfordringen er å forvalte landskapet på en måte hvor vi ivaretar viktige verdier samtidig som vi videreutvikler det i et langsiktig perspektiv.

For å bidra til å ivareta nasjonalt viktige landskap utarbeider Riksantikvaren et landsomfattende register - Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA). Dette er et oppdrag fra Klima- og miljødepartementet og blir gjennomført i nært samarbeid med regional kulturminneforvaltning og med involvering av kommunene.

Kommunen er gjennom sin arealplanlegging den viktigste forvalteren av landskap. Når de kulturhistoriske verdiene i landskapet skal ivaretas på en best mulig måte, er samarbeid mellom kommunene og regional kulturminneforvaltning viktig.

KULA er et kunnskapsgrunnlag for planlegging, og innebærer ikke et formelt vern eller fredning. Med KULA-registeret ønsker kulturmiljøforvaltningen tidlig og tydelig å si ifra om hvilke landskap som har nasjonale interesser, og med dette å bidra til en mer forutsigbar arealforvaltning.

Rapporten omfatter de åtte landskapene i Agder fylke som skal inngå i KULA-registeret. Et forslag ble sendt på høring i 2019. I det endelige utvalget er avgrensingen endret for noen av områdene, og det er gjort noen endringer i teksten. Rapporten starter med en innledning om landskap og kulturhistorie på Agder. Dette gir en bakgrunn for omtalen av de enkelte landskapene og setter dem inn i en regional sammenheng. Deretter presenteres hvert område med kart og beskrivelse, landskapskarakter og begrunnelse for hvorfor dette landskapet har nasjonal interesse. Omtale av områdets sårbarhet og råd om forvaltning gis til slutt. Rapporten er utarbeidet av Riksantikvaren med utgangspunkt i et utkast skrevet av Agder fylkeskommune.

Rapporten er tilgjengelig på Riksantikvarens nettside www.ra.no. Landskapene blir også lagt inn i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden www.ra.no/askeladden og i Kulturminnesøk www.kulturminnesok.no/

Hanna Geiran
riksantikvar

Del 1

Agder - landskap og kulturhistorie

5

Agder – landskap og kulturhistorie

Agder er landets sørligste fylke og dekker omkring 5% av Norge. På den lange kystlinja, Skagerrakkysten, finner vi også landets sørligste fastlandspunkt med Lindesnes fyr. Agder tilhørte tidligere landsdelen Vestlandet, men ble fra 1902 en egen landsdel benevnt Sørlandet.

Navnet Agder går tilbake til jernalderen og er på norrønt Agðir eller Egðafylki. Folkene som bodde her ble kalt egder, et navn som brukes av den gotiske historieskriveren Jordanes allerede rundt 550 e.Kr. (*Augandzi*). I middelalderen lå Egðafylke og Råbyggelaget (indre bygder på Agder) under Gulatinget. På 1600-tallet var Agdesiden ett av ni hovedlen i Norge, men da amtene ble innført fra 1662, gikk navnet Agder delvis ut av bruk. Navnet ble igjen brukt i ulike sammenhenger fra midten av 1800-tallet. Ved innføring av fylkene i 1919 ble Vest-Agder og Aust-Agder de nye fylkesnavnene. Fra 2020 er de to slått sammen til ett fylke: Agder.

LANDSKAPET

Den lange kyststrekningen mot Nordsjøen og Skagerrak er preget av skjærgård med øyer, holmer og lune vikar. Langs kysten i øst finner man store sund og en lun lei langs fastlandet. Særlig vest for Lindesnes er kyststrekningen preget av svaberg og bratte berg som stuper brått ned i sjøen. Listahalvøya skiller seg ut med et flatt morenelandskap uten skjærgård, og har likhetstrekk med Jæren. Den lange kystlinjen, vendt mot utlandet, har preget mye av landsdelens historie.

Karakteristisk for Agder er de mange dalførene, med heiene imellom. Hoveddalførene sprer seg i en vifteform fra høyfjellet i nord og ut til den langstrakte kyststrekningen. På indre Agder er det et mylder av småkuperte heier, bergskjær, myrer, tjern og vann. I øst møter landsdelen de østnorske skogsbygdene i Telemark. I vest går landsdelen over i en vestnorsk landskapstype mot Rogaland. Fjellområdene i nord med Setesdal Vesthei og Setesdal Austhei er del av

Dyregrav for reinsdyr i Sigurdsdalen, Bykle kommune. Foto: Bård Lassen, Agder fylkeskommune

den sørnorske fjellheimen og grenser mot Hardangervidda.

Landsdelen ligger i et grunnfjellsområde som domineres av gneis og granitt som forvitrer sent og gir et surt jordsmonn. Landhevingen etter istiden var ikke stor på Agder. Det er flere større endemorener der den mest markerte kan følges fra Tromlingene i øst til osen av Sirdalsvatnet i vest. På heiene er det lite moreneavsetninger, mens det i dalførene finnes større bre- og elveavsetninger.

DE FØRSTE MENNESKENE

Langs kysten ligger det steinalderboplasser i lune vikene. Det eldste skjelettet av menneske i Norge er funnet ved Hummervikholmen i Søgne kommune, datert til 7500 f.Kr. Analyser av beinmaterialet viser at det meste av maten kom fra havet.

Alt tyder på at steinaldermenneskene ved kysten var sjøfolk som både jaktet og fisket. De var en del av en større maritim kultur som i løpet av relativt kort tid bosatte seg langs hele kysten av Norge. Elvedalene og innlandet med heiene ble etter hvert også tatt i bruk.

TIDLIG JORDBRUK

De sentrale jordbruksbygdene på Agder, slik vi kjenner dem i dag, er en direkte følge av jordbruksekspanjonen i jernalderen, fra omkring år 400 e.Kr og fram til vikingtiden. Gårder ble etablert i så marginale områder at de senere aldri igjen ble bosatt. Rike gravfunn viser at Agder var nært knyttet til den historiske utviklingen ellers i Europa, med en overklasse.

Pollenundersøkelser og arkeologiske funn viser at heiene også ble utnyttet som beite allerede i yngre

steinalder, mens det ved kysten og i dalførene ble dyrket korn i samme periode. I et gravanlegg fra begynnelsen av yngre steinalder på Hamresanden i Kristiansand er det funnet keramikk som tilhører det som kalles traktbegerkulturen, som er den tidligste jordbrukskulturen i Skandinavia.

I bronsealderen skiller Lista seg ut på Agder med oppføring av store, monumentale gravminner langs kysten, mange bronsefunn og flere helleristningsfelt med avbildninger av skip. I de gode jordbruksbygdene i Fjære og Landvik i Grimstad kommune er det også gjort mange funn fra bronsealderen, blant annet leirkar formet som menneskeansikt, kalt ansiktsturner.

Bruken av landskapet har ikke kun hatt ekspansjonsperioder, men også ødegårdsperioder. Mest kjent er Svartedauden på midten av 1300-tallet. Men det var også en krise rundt 550 e.Kr. Det er fortsatt mange spor i dagens landskap fra denne tiden. I en særstilling er folkevandringstidens ødegårdsanlegg på Lista og på Sosteli i Åseral, med synlige hustuffer.

MANGE SMÅ GÅRDER, OG NOEN STORE

Typisk for dagens jordbrukslandskap på Agder er de mange mindre gårdene. Agder er ett av fylkene i landet med minst oppdyrket areal, og knapphet på jordbruksareal preger landskapet. Gårder og dyrket mark ligger både i dalførene og på heiene mellom. Mesteparten av vinterfjøret kom tidligere fra slått på heiene og var helt avgjørende for hvor mange dyr man kunne ha. Bare nord i fylket var det full stølsdrift, mens det ellers var slått og beite i utmarka.

Enkelte steder med gode jordbruksforhold er det også større gårder, som i Arendal- og Grimstadområdet, på Lista og langs noen strekninger av hoveddalførene.

BEFOLKNINGSØKNING OG MANGESYSLERI

Befolkningsøkningen på 17–1800-tallet førte til at gårdene ble delt opp til et eksistensminimum på hvert bruk. Dette førte til stor arbeidsutvandring til Nederland alt på 1700-tallet og etter en tid også til Amerika. Forgjeldede bønder, husmenn, barn på vandring og omstreifere var vanlig på 1800-tallet og en tid etter.

Den intensive bruken er i dag synlig som små åkerlapper, rydningsrøyser og terrassemurer. Innover i landet var det små kår, særlig på heiene. Jordbruket ble ofte drevet i kombinasjon med annen næring. Mange steder ved kysten var bøndene kvinner, mens mennene var fiskere, sjøfolk eller skippere på egne skuter.

Mange sjømenn hadde med seg kapital og ideer hjem. I tillegg til det tradisjonelle jordbruket bygget de frukthager, og solgte frukt til byene. Hagebruket varierte, fra større hager med frukt- og bærdryrking til små kjøkkenhager og åkerlapper.

Sosteli i Åseral. Hustuffer på gårdsanlegg fra folkevandringstiden. Foto: Frans Arne Stylegard, Agder fylkeskommune.

Gabriel Scott skildrer en slik alminnelig praksis gjennom fiskeren Markus i romanen *Kilden* fra 1918. Markus livnærer seg som mangesysler i uthavnen Brekkestø i Vestre Moland sokn. Han selger ved, drar hummerteiner, fisker ål, sild, torsk og makrell. Han bærer stein i månedsvis for å bygge en høy steinmur som kan holde matjorden på plass, og bygger slik sin egen lille åkerlapp i en kløft i berget.

UTHAVNENE OG BYENE

Agder var i middelalderen et rent landområde uten byer. Det vi i dag kjenner som sørlandsbyene har likevel i de fleste tilfeller røtter langt tilbake, med sine gode havner som tjente som handels- og utskipingssteder.

Agders uthavner er unike med sin gamle bebyggelse og funksjon. Som naturlige havner ytterst i kystleden mot Skagerrak har de vært benyttet i uminnelige tider. Agderkysten lå strategisk til både som nødhavn i uvær og som tilfluktssted for sjørøvere som herjet på Skagerrak.

Kraftig vekst i den europeiske varehandelen på 1600-tallet og framover førte til økt seilskutetraffikk gjennom Skagerrak. Det var handelsskipenes behov for sikre natt- og nødhavner som gav grunnlag for bosetning i uthavnene. Også noen byer begynte å vokse naturlig fram på 15-1600-tallet. Alt i 1528 er Arendal kjent for utførsel av trelast på grunnlag av de store eikeskogene.

Da kong Christian IV grunnla Kristiansand i 1641, som den første byen i Agder, var det av militær-strategiske årsaker og for å få bukt med sjørøver-virksomhet. Ved å gi handelsprivilegier til utvalgte pengesterke byborgere, kunne statsmakten bedre kontrollere og beskatte handelen langs hele Agderkysten. Kristiansand ble snart landsdelens administrative senter, og i 1682 ble bispesetet flyttet fra Stavanger til Kristiansand.

Fordi Kongen ville ha fram Kristiansand på bekostning av andre byer på Agder, fikk disse rettigheter som ladesteder eller kjøpsteder seinere, bl.a. Arendal i 1723 og de andre i løpet av 17-1800-tallet.

HANDEL OG SJØFART

Det hadde vært handel også tidligere, men fra 1500-tallet ble omfanget mangedoblet. De mest etterspurte varene var tømmer, stein, hummer, laks og huder. Eikeskogen vokste helt ned til strendene, og tømmeret ble brukt til skipsbygging og som byggemateriale blant annet i Amsterdam. Andre land oppdaget også den verdifulle eikeskogen, som i mange år framover skulle bli en gullgrube for landsdelen.

Da eikeskogen var uthogd, fortsatte handelsmennene å komme til landsdelen etter nye varer. Hummeren var viktigst, men også gråstein var en av

mange handelsvarer. Handelen med de andre Nordsjølandene fikk avgjørende betydning for utviklingen i landsdelen, med etablering av uthavner, skipsverft og skipsfart.

Norge hadde på 1800-tallet en av de største handelsflåtene i Europa, og på tidlig 1880-tall ble Arendal den største sjøfartsbyen i landet. De mange rederne på Agder fikk problemer da seilskipene i den internasjonale handelsflåten ble byttet ut med dampdrevne skip. Dette førte til en økonomisk nedgangsperiode, spesielt etter Arendalskrakket i 1886.

Skipsbesøkene til uthavnene falt dramatisk fra årene rundt 1880 som følge av overgang fra seil til damp. Samtidig ble Agderkysten utbygget med fyr og lykter, noe som gjorde at både damp- og seilskip kunne seile om natten.

JERNUTVINNING OG TIDLIG INDUSTRI

Omfattende spor etter jernvinneanlegg, gruver, bygninger, kullmilerester og veifar, viser at det har vært en tidlig industri der jern og jernmalm var en viktig handelsvare.

På Agder er det funnet spor etter jernutvinning tilbake til århundrene like etter Kristi fødsel. Fra omkring 900 til 1450 e.Kr. med en topp på 1200-tallet, var det nærmest industriell utvinning av jern fra myrmalm på Hovden øverst i Setesdal. Store gravfelt med rike funn i Setesdal vitner om ringvirkningene fra virksomheten, men foreløpig vet vi lite om hvordan den ble organisert.

Langs Topdalselva går det en forkastning som kan følges fra Kristiansand til Porsgrunn. Innenfor dette området finnes det bergarter som er rike på jernholdige malmer. Kvaliteten er særlig god i Arendalsområdet, og ga grunnlag for jernverksdrift fra 1600-tallet. Jernmalmen ble fraktet på skuter fra Nedenes til andre jernverk på Østlandet. Forutsetningene for drift var gode med god tilgang på jernmalm, trekull og fossekraft.

Det eldste jernverket, Barbo Verk, vet man sikkert var i drift fra 1630-årene til sist i 1650-årene, deretter kom Næs Verk, Egelands Verk og Froland Verk. Trekull til masovnene kom fra skogsområdene rundt verkene. Trekullbrenning og transport var gjennom flere hundre år en viktig inntektskilde for folk i skogsbygdene. Skogen ble etter hvert hogd ut.

Utover i 1850-årene begynte de trekullbaserte jernverkene å tape i konkurransen mot de moderne jernverkene i England. Næs Verk var det siste jernverket som var i drift; det ble i hovedsak nedlagt rundt 1910. Jernverkene hadde da vært i drift i en sammenhengende periode på over 300 år. Dette var den første ordentlige industrien i Norge, og den representerte dermed noe nytt i det gamle, tradisjonsbundne jordbrukssamfunnet.

Næs jernverk i Tvedestrand. Fra 1600-tallet ble det etablert flere jernverk basert på god tilgang på malm, kull og fossekraft.
Foto: Snorre Haukalid, Agder fylkeskommune.

KRIG OG ETTERKRIGSTID: NY INFRASTRUKTUR OG MODERNE INDUSTRI

Den tyske okkupasjonsmakten iverksatte en massiv befestning av kystlinjen, som del av Festung Norwegen og Atlanterhavsvollen. De gjennomførte også store byggearbeider som flyplass på Lista, fullføring av Sørlandsbanen og utbygging av veier.

Spesielt på Lista skulle det omfattende byggearbeidet under krigen endre deler av det eldre jordbrukslandskapet. Arkeologen Sigurd Grieg besøkte Lista i oktober 1945. Han rapporterte at byggearbeidene i stor utstrekning hadde «forandret det gamle kulturlandskaps karakter», slik at Lista nå hadde mistet mye av sin «oldtidskarakter».

I etterkrigstiden har det skjedd en omfattende kraftutbygging, etablering av ny industri, service-næringer og handel. Infrastruktur, kommunikasjon og transport er kraftig forbedret.

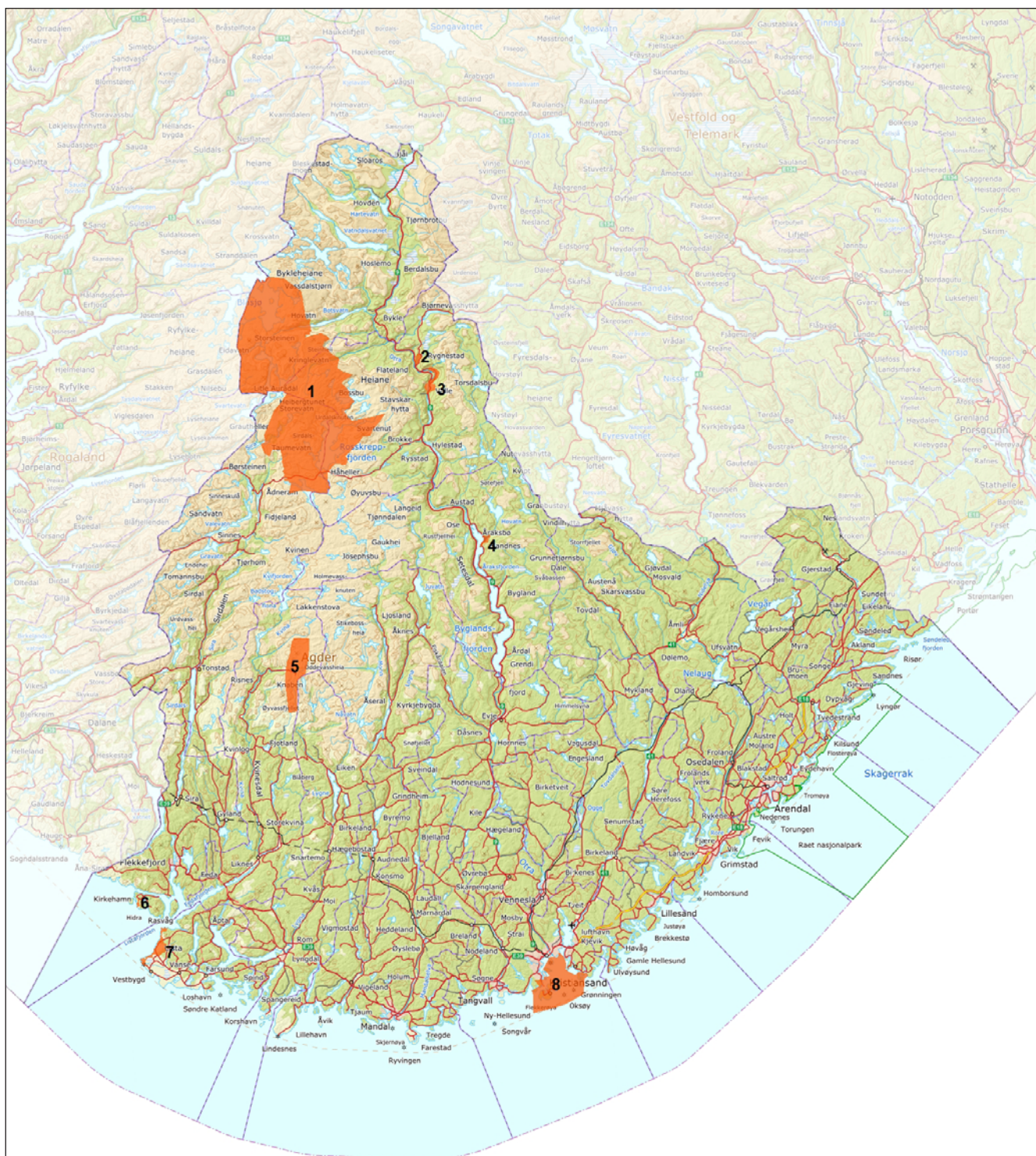
Siden krigen har befolkningsveksten på Agder nesten utelukkende skjedd i byer og tettsteder og da mest i kystområdene. Folketallet i bygdene rundt har gått tilbake. Effektiviseringen i jordbruket gjør at mye av den beste innmarka er i full drift til tross for færre bønder, slik at det nære jordbrukslandskapet holdes åpent.

De strukturelle endringene av jordbruket fører i dag til nedleggelse av de minste gårdsbrukene, og den tidligere omfattende husdyrbeitingen er sterkt redusert. I hele fylket er det gamle støls-, slåtte- og beitelandskapet i ferd med å gro igjen.

TURISME OG SESONGMESSIG BOSETNING

I dag er det fritidskulturen som opprettholder en sesongmessig bosetning i mye av det som ellers må kunne regnes som marginale områder. På sommeren er det et yrende ferieliv, spesielt ut mot kysten, og de gamle husene i uthavnene har igjen store økonomiske verdier. I mange fjellområder er det omfattende hyttebygging.

1. Njardarheim i Setesdal Vesthei
2. Rygnestad og Flateland
3. Valle i Setesdal
4. Åraksbø
5. Knaben og Knabeheia
6. Kjellnes og Hågåsen
7. Vest-Lista
8. Innseilingen til Kristiansand

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse på Agder

Avgrensning av områdene

0 5 10 20 30 40
Kilometer

Del 2

Omtale av de enkelte landskapene	11
1. Njardarheim i Setesdal Vesthei	11
2. Rygnestad og Flateland	15
3. Valle i Setesdal	18
4. Åraksbø	22
5. Knaben og Knabeheia	26
6. Kjellnes og Hågåsen	30
7. Vest-Lista	33
8. Innseilingen til Kristiansand	37

Omtale av de enkelte landskapene

1. NJARDARHEIM I SETESDAL VESTHEI

Jakt og fangst på rein i 7000 år – frå livberging til eksklusiv jaktturisme

Sirdal, Valle og Bykle kommuner

Areal: 699 km²

Området ligg i landskapsregion 15) Lågfjellet i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING

Setesdal Vesthei er eit høgfjellsplatå som strekkjer seg frå Setesdal i aust og heilt ut mot dei djupe fjordane i Rogaland i vest, kor terrenget stuper ned. Det ligg mellom Hardangervidda i nord og lågareliggjande område i sør. Området som i dag er Statskog sin eigedom og kallast Njardarheim, ligg i midtre del av Setesdal Vesthei. Dette tilsvarar ein historisk eigedom – Heibergheiane – som vart kjøpt opp på byrjinga av 1900-talet for å drive jaktturisme.

SKILDRING

Dei fleste elvane i Setesdal Vesthei renn frå nord til sør i hovuddalføra, men talrike tverrdalar går i retning aust–vest. Sjølv om høgfjellsplatået er relativt

flatt, er det eit oppsprukke og kupert heilandskap med tallause små og store vatn, dalar og fjelltoppar. Dei høgareliggjande områda har eit barskt klima, med isdekte vatn frå oktober til juni. Klimaet er påverka av lågtrykk frå Atlanterhavet, som pumpar varm og fuktig luft innover heiane, med raske vêrskifte.

Oppkjøp til jaktturisme

Setesdal Vesthei er det sørlegaste høgfjellsområdet i Noreg og villreinen som held til her er Europas sørlegaste villreinstamme. Det har vore reinsjakt og –fangst i området i 7000 år som ein del av livberginga. Like før første verdskrig skulle jakta endre karakter. Oslomannen Thorvald Meyer Heiberg (1875–1962) kjøpte i perioden 1904 til 1915 opp 1000 km² samanhengande heiområde i kommunane Sirdal, Valle og Bykle – og i Hjelmeland og Forsand, som ligg i Rogaland fylke. Området ligg i det som vert kalla drifteheia. Heiberg delte heia i 14 jamstore jaktområde og bygde ei eller fleire hytter i kvart område – som regel ei jakthytte med høg standard og ei mindre hytte til tenestefolket. Jaktområda vart leigde ut til Europas overklasse; grevar, baronar og feltmarskalkar.

Heibergtunet ved Svartevatnet i Sirdal. Eitt av fleire hytteanlegg som vart bygd for jaktturisme. Foto: Snorre Haukalid, Agder fylkeskommune.

Heiberg sette også i gong eit omfattande program for å ta vare på villreinstammen og rypebestanden. Eigne oppsynsmenn kjempa mot tjuvjakt og utrydda rovvilt. Og tiltaka verka – talet på villrein i Setesdal Vesthei, som hadde vore nær utrydding, auka no. Men forvaltninga til Heiberg var ikkje utan konflikhtar. Slike oppstod til tider med beiteinteresser for husdyr og tamrein, lokale jaktinteresser og turistforeininga i Stavanger. Jaktturismen heldt fram til andre verdskrig. I krigsåra var det den tyske okkupasjonsmakta og norske nazistar som brukte området. I 1943 selde Heiberg eigedomen til Quisling-regjeringa. Quisling kalla området for Njardarheim Veidemarkar etter den norrøne guden Njord. Etter krigen beholdt staten eigedomsretten til området. Dette vart endeleg slått fast i 1957 i ei stortingsmelding Om statens eigedom Njardarheim. Her vart det òg bestemt at namnet på området skulle vere Njardarheimen. Området vert i dag forvalta av Statskog. Fleire av jakthyttene som vart oppførde av Heiberg, vert haldne ved like og leigde ut av Statskog eller brukt av Den Norske Turistforening (DNT). Dei best bevarte Heiberg-hyttene i Agder er Gyvasshytta, Storevatn, Sigurdsheller og Bossfjell.

Setesdal Vesthei kan grovt sett delast inn i tre soner etter kva bruk som dominerte. Dei lågareliggjande områda (400–700 moh.) vart i historisk tid brukte til slåtte- og stølsdrift, mellomsona (700–1000 moh.) til driftegjeting og beite og dei høgareliggjande områda

(over 1000 moh.) berre til jakt. Njardarheim ligg for det meste i mellomsona. Dette heng saman med at det var drifteheia som var til sals, og vart kjøpt opp.

Frå steinalder til mellomalder – jakt, fangst og beiting

Då dei fyrste menneska kom til Agder i eldre steinalder, var heiane framleis nesten utan plantedekke – og reinsdyra må ha hatt ei mykje mindre utbreiing enn i dag. Steinalderlokalitetane på høgfjellet viser korleis jegergruppene frå kysten følgde etter reinsdyra. Ved Gyvatn i Bykle kommune er det funne 7000 år gamle buplassar. Buplassane ligg ved eit viktig trekk for rein mellom nord og sør. I Steinbuskaret, på sørsida av Blåsjø, er det ein smal korridor som reinen må passere. Steinalderbuplassane ligg på forhøgningar i terrenget og på nes som stikk ut i vatna. Reinsjegerane i eldre steinalder følgde dei tverrgåande dalføra inn til jaktmarkene frå Jøsenfjorden og Lysefjorden i Rogaland. I samband med vasskraftutbygging frå 1960-talet er det registrert steinalderbuplassar i alle dei større vassmagasina.

Med innføring av husdyr i yngre steinalder fekk heiområda ein ny verdi som beiteområde. Ein reknar med at stølsområda vart brukte til beite allereie i bronsealderen (frå 1800 f.Kr).

I jernalderen er det igjen sikre spor etter menneske i form av fangstgraver for reinsdyr. Desse dyregravene har oppmurte kammer av stein som ligg heilt eller delvis nedgravde i bakken, og leidegjerde av stein

Skammevarden. Gamal grense (endestav) med nyare varde på toppen av fjellmassivet Rjuven i Njardarheim. Foto: Snorre Haukalid, Agder fylkeskommune.

inn mot fella (grava). I Setesdal Vesthei er det til saman registrert 64 dyregraver og mange av dei ligg innanfor KULA-området. Dyregravene, som er undersøkte, er daterte frå 300- til 1400-tallet. Mange stadnamn på heia viser utbreiinga av fangst av reinsdyr i feller (graver), til dømes Dyregravvatn og Gravvik.

Ferdsla over heia mellom vest og aust har vore viktig og det finst fleire gamle vegfar. Den mest kjende kallast Skinnvegen, fordi kyrkjeskatten i katolsk tid vart betalt i kuhuder og kalveskinn. Den vart ført med hest og kløv frå Valle i Setesdal over til Lyse, og rodd ut Lysefjorden til biskopen i Stavanger. Den kortaste ruta var frå Brotteli i Bykle over til Jøsenfjorden i Ryfylke. Fleire vegar førde over til handelsstaden Hylen ved Hylsfjorden, medan Hardingvegen førde over til marknaden i Røldal.

Frå 1600- til 1900-talet – driftegjeting, sauebeiting og tamreindrift

Frå 1600-talet finst det gode kjelder om gardsbusetnaden og stølsbruken i dei nordlegaste dalføra. Stølsområda vart no intensivt utnytta til beite og slått. Områda som låg høgare enn stølsheia, vart etter kvart leigde ut til beite. Dei fyrste krøtterdriftene starta på 1700-talet. Driftekarane kjøpte opp dyr frå gardar langs kysten og gjette dei på heia heile sommaren, før dei i store flokkar vart førde ned til dei større byane på Sør- og Austlandet for å slaktast. I 1830–40-åra byrja bønder på Jæren og i Dalane å sende krøtter på beite i drifteheiane, for så om hausten å sanke krøttera heim att. Det er registrert mange drifteleger og hellerar, der dyra vart samla for natta, og der gjetarane overnatta. Aktiviteten syner også att i stadnamn som Torjuslega og Juvasslega. Legegjeting av krøtterdrifter vart avvikla kring år 1900. På den tida vart det bygd meieri langs Jærbanen, bøndene gjekk over til mjølkeproduksjon, og drifteheiane vart liggjande ubrukke. Det var på den tida Heiberg kjøpte ledige drifteheier. I mellomkrigsåra tok interessa for beite seg opp att, og mange drifteheier vart på nytt leigde bort. Det er framleis sauebeiting i området.

I området var det også tamreindrift frå 1880-talet til slutten av 1970-talet. Drifta vart organisert både av samar og fastbuande bønder i Setesdal og Sirdal. Dei fyrste samane kom frå sørsamiske område, seinare også frå Finnmark. Det finst bevarte kulturminne etter denne verksemda, til dømes Kyrkjenauslega, som ligg like aust for Rosskreppfjorden. Området vart brukt som støl fram til 1840-åra, deretter driftelege til 1905 og til slutt som base for tamreindriften til samefamilien Renander frå 1907 til 1913. Det er tufter etter stokkebygde buer på staden.

Kraftutbygging og friluftsliv

Kraftutbygginga som tok til på 1960-talet, førde med seg store inngrep i heilandskapet. Innanfor landskapet

er det fleire regulerte vatn, mellom anna inngår deler av Blåsjømagasinet, som med sine 80 km² er Noregs største vasskraftmagasin. Det er demt opp av fire større dammar. Ein av desse er Stovassdammen som er eit av NVE sine utvalde kulturminne.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet inngår i eit høg fjellsplatå med store opne vidder. Heia har gjennom heile historia vore eit viktig ressursområde for folk i tilstøytane dalføre, spesielt for jakt, fangst og beite. Heibergs oppkjøp av heiane varsla ei ny tid, der verdien av landskap og vilt var knytt til rekreasjon og ikkje produksjon. Landskapet er prega av omfattande kraftutbygging, men er framleis eit viktig friluftsområde.

NASJONAL INTERESSE

Dei sørlegaste fangstgravene for reinsdyr i Europa ligg i høg fjellet på Agder, og dei skil seg frå dei store fangstanlegga på Hardangervidda ved at dei alltid ligg enkeltvis eller i par. Området har òg vore ein viktig ressurs som beite for husdyr i fleire periodar, i ein periode også for samisk og lokal tamreindrift. Heibergs oppkjøp av heiområde og dei attverande Heiberghyttene fortel ein sjeldan historie om ein kort periode med eksklusiv jaktturisme. Eit stort samanhengande heilandskap med mange kulturminne – og med få andre moderne inngrep enn kraftutbygging – gjev høg opplevingsverdi.

SÅRBARHEIT OG RETNINGSLINER FOR FORVALTING

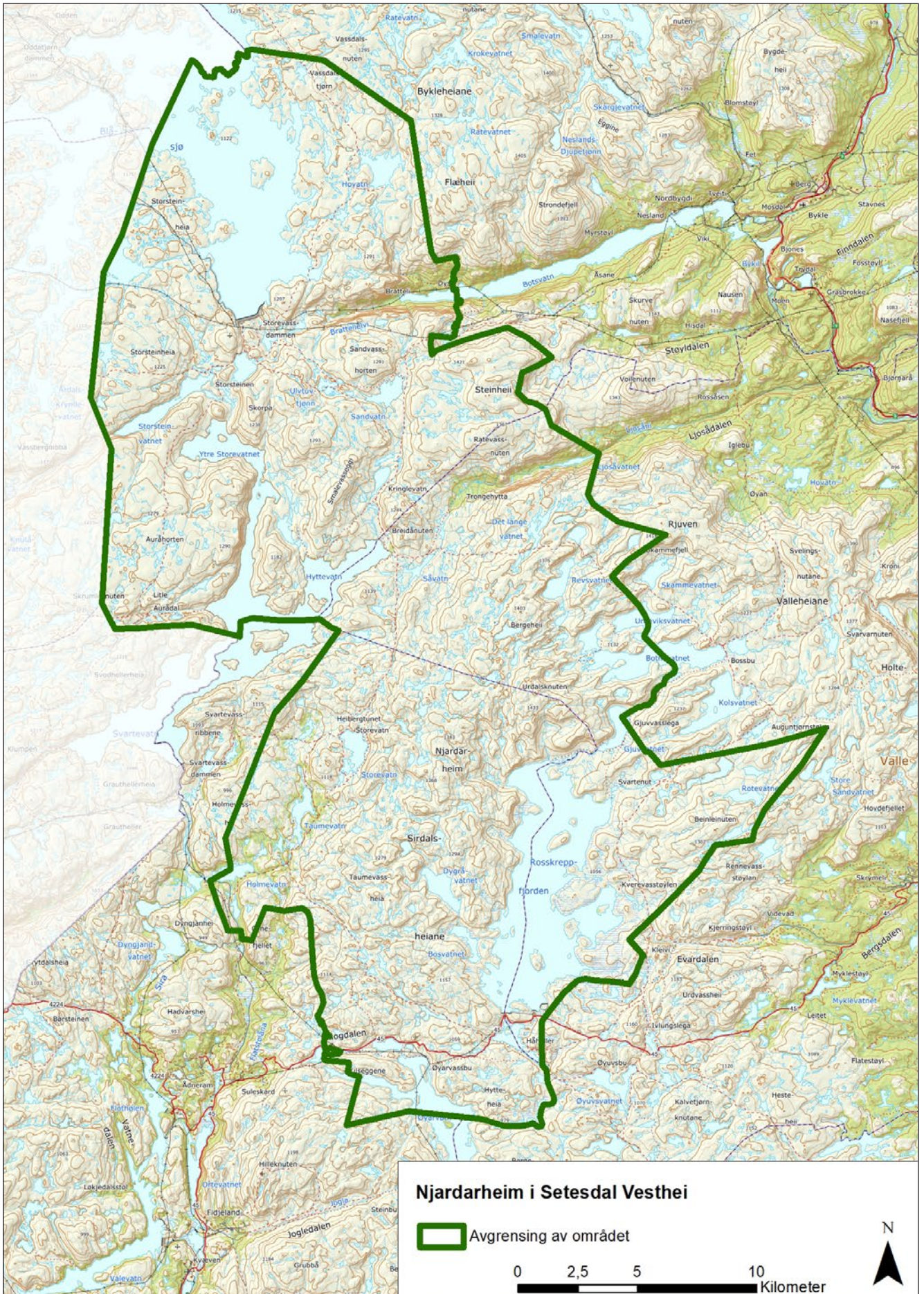
Landskapet er ein del av Setesdal Vesthei, Ryfylke- og Frafjordheiane landskapsvernområde, som er oppretta for å ta vare på villrein, natur- og kulturmiljø. Området vert forvalta etter verneforskrifta for landskapsvernområdet. I nokre mindre område er det ferdselsforbod i heile eller deler av året av omsyn til trekk- og kalvingsområde for villreinen. Heiberghyttene vert vedlikehaldne av DNT og Statskog. Dei to Sigurdshellerhyttene er freda etter kulturminnelova og vert forvalta etter fredingsforskrift.

Heile KULA-området bør visast i kommuneplanens arealdel som omsynssone c) med særleg omsyn til landskap. Det bør utarbeidast retningslinjer til omsynsone og generelle føresegnar til kommuneplanens arealdel for å ivareta dei kulturhistoriske verdiane.

Viktige punkt for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Heiberghyttene må vedlikehaldast i tråd med kulturminneverdiane.
- Utbygging av vindkraftverk og kraftlinetraséar som vert lagt for nær området, vil ha negativ visuell verknad på landskapet og bør unngåast.
- Formidling av kulturhistoria i området bør vidareutviklast i samarbeid mellom kulturminnestyresmaktene, kommunane, SVR, DNT og Statskog.

Rygnestad. Utsyn over det godt ivaretekte jordbrukslandskapet. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen. Agder fylkeskommune.

2. RYGNESTAD OG FLATELAND

Jordbrukslandskap med stor variasjon og rikdom frå jernproduksjon og fangst

Valle kommune

Areal: 2,1 km²

Området ligg i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygdene i Telemark og Aust-Agder (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING

Landskapet ligg i Setesdal, om lag 34 km sør for Hovden, på austsida av Otra og grensar mot den sentrale delen av Valle sokn i sør. Ein av dei gamle stølsvegane frå Flateland og Rygnestad går inn på og ut frå dagens fylkesveg 45 over til Dalen i Telemark.

SKILDING

Garden Flateland har grense til Otra. Langs elva ligg den flate sletta som har gjeve garden namn. Både elvesletta og det meir bølga landskapet innanfor er danna av ein større breelvavsetning. Den eldre busetnaden er lagt på forhøgningar i terrenget og i liene.

Garden Rygnestad ligg ein god kilometer nord for Flateland. Den strekkjer seg ikkje ned til Otra, noko

som er uvanleg for gardar i denne delen av Setesdal. Rygnestad ligg i eit spesielt landskapsrom med innmarka til garden på ein djup moreneavsetning, som går seg langt oppover liene. Landskapsrommet er som eit halvope amfi med bratte lier rundt. Åkerareal, bygningar og slåttemark er plassert i dei lune og sørvende bakkane. Den store sletta i botnen av amfiet var tidlegare ei stor myr, som vart drenert og dyrka opp på 1930-talet. I dag er det i hovudsak dette området som vert slege og brukt til husdyrfôr.

Eigedomane er av ulik storleik og karakter, frå den enkle husmannsplassen Slengen til storgarden Rygnestad. Bygningane og gardane er tradisjonelt utforma og plasserte. Forutan det freda Rygnestad-tunet har busetnaden gode døme på tradisjonell byggeskikk, med fjøs, løe, sommarfjøs, kvernhus, loft, smie og badstove. Her finn vi òg andre kulturminne, som steingjerde, bakkemurar, rydningsrøyser og «rymeveg» (fegate mellom garden og utmarka). Området utmerker seg òg med godt bevarte naturbeite, slåtteenger, beitemark og gamal lauvskog. Bygningar og kulturlandskap er godt ivaretekte.

På Flateland ligger Flatelandsmoen, det største gravfeltet i Setesdal med minst 20 gravhaugar. Nokre av gravhaugane er runde i forma, medan andre er avlange. Dei har en diameter frå fem til 17 meter og er

Gravhaugar på Flatelandsmoen. Dette gravfeltet er det største i Setesdal. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen. Agder fylkeskommune.

opptil tre meter høge. Dei som er undersøkte, er bygde av sand. Tidlegare stod det tre bautasteinar på feltet, men desse vart fjerna på 1800-talet. Gravfeltet var i bruk i fleire hundre år før dei største haugane vart bygde i vikingtid. Gravfunn, mellom anna eit gullsmykke, og storleiken på gravfeltet viser ei form for overskot som vanskeleg kan forklarast ut frå jordbruksdrifta åleine. Overskotet vart i stor grad henta frå ressursar i utmarka på heia aust for gardane.

Stølane til Flateland og Rygnestad ligg ved Lisle og Store Bjørnevatt (om lag 800 moh.) i Setesdal Austhei. Her finn vi fleire område med spor etter jernutvinning i jernalder og mellomalder. I dette stølsområdet går òg eit av dei største trekka for rein mellom sommar- og vinterbeite i Setesdal Austhei. Dette trekket må ha vore ein viktig ressurs for folka på Flateland og Rygnestad. Saman med produksjon av jern skapte det overskotet som gravfeltet på Flateland er eit uttrykk for.

Handelsvarer og folk følgde hovuddalføret, men vegfar over heiane mot vest og aust var i tidlegare tider vel så viktige ferdslsruter. I katolsk tid måtte kyrkjeskatten betalast i form av kuhuder og kalveskinn i Stavanger. Dette gav namn til Skinnvegen som førde vestover til handelsplassen Lyse i Rogaland. Ei grein av Skinnvegen tok opp frå Røysland, som ligg tvers overfor Flateland. Mot aust førde Skafsåvegen, som var både støls- og handelsveg, over mot Dalen i Telemark.

Kommunikasjonen kunne også ta andre former. På 1200-tallet fanst det ei rekke vetar langs kysten som

ved bålbrekking skulle varsle krig. Sjølv om ein ikkje kjenner alle vetane, ser det ut til å ha vore ei vete-rekkje også innover i landet frå Møvikveten i Kristiansand til Hårshovden i Bykle kommune. Like nord for Rygnestad ligg Brokkås – og på sørsida mot Valle sokn ligg fjelltoppen Stol. På begge stader var det vetar på 1200-talet.

LANDSKAPSKARAKTER

Garden Flateland ligg på ei elveslette langs Otra. Her ligg òg det største gravfeltet i Setesdal, med utsikt mot gardane og elva. Den eldste gardsbusetnaden er trekt noko bort frå sletta ved Otra og ligg på forhøgningar i terrenget. Garden Rygnestad ligg i eit naturleg amfi. På grunn av dei særneige jordbruks-tilhøva ligg den eldste gardsbusetnaden i dalsidene, med åker nærast tuna og slåtte- og beitemark høgare opp i bakkane. Området består av to avgrensa landskapsrom som ligg i ulike høgder.

NASJONAL INTERESSE

Innanfor klart avgrensa landskapsrom er det eit stort spenn i type eigedomar og bygningar. Dei eldste gardane ligg funksjonelt plasserte for jordbruksdrift og dannar samla ein overordna struktur som er utvikla over lang tid. Jordbrukslandskapet og eldre bygningar er godt ivareteke. Gravfeltet på Flateland er det største i Setesdal sjølv om det ligg nord for dei beste jordbruksbygdene og vitnar om god tilgang på andre ressursar.

SÅRBARHEIT OG RETNINGSLINER FOR FORVALTING

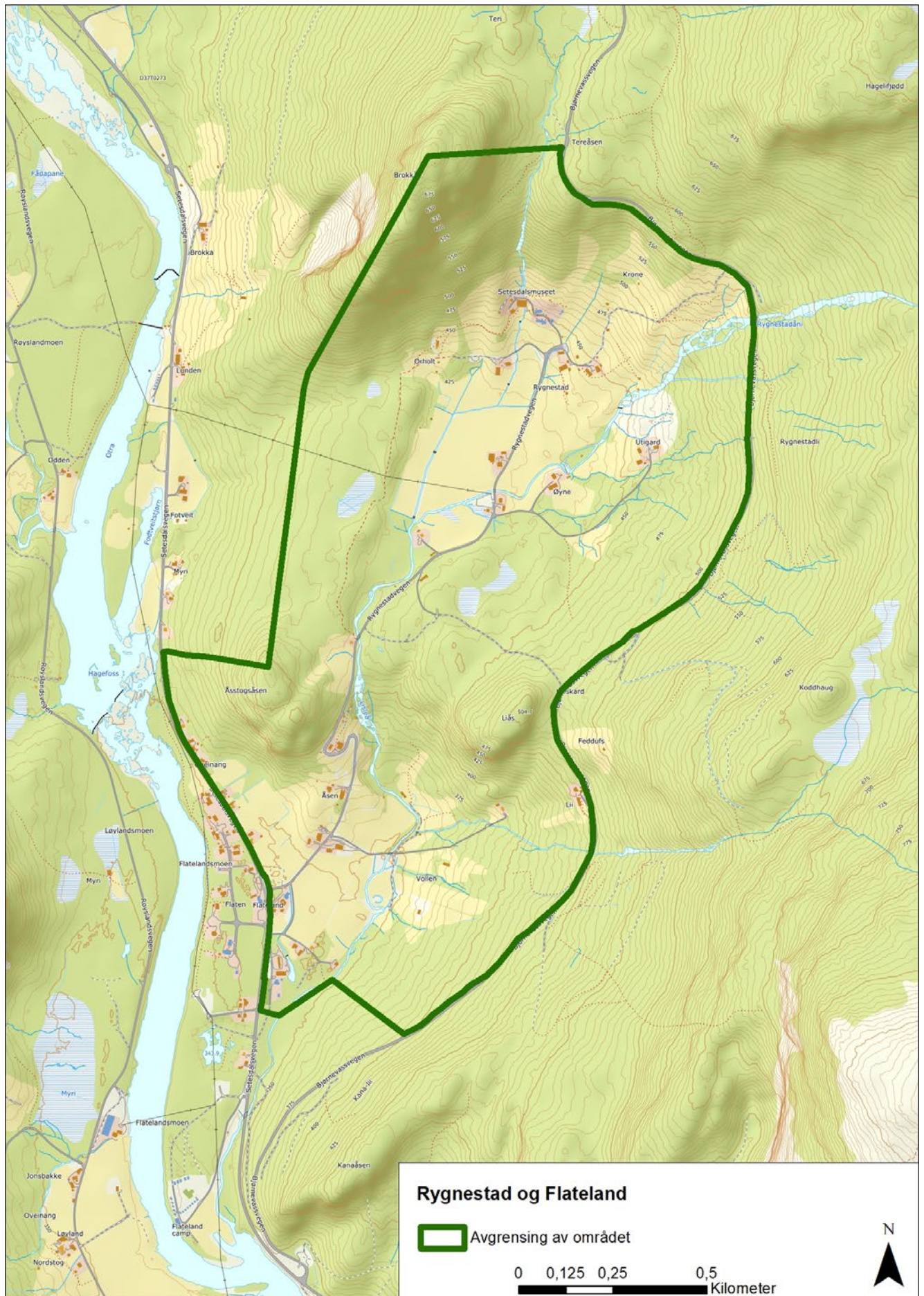
Området inngår i satsinga *Utvalde kulturlandskap i jordbruket* på grunnlag av store biologiske og kulturhistoriske verdiar og det vert gjeve årlege tilskot til skjøtsel av landskapet og bygningane. Rygnestadtunet er freda etter kulturminnelova. Det viktigaste einskildtiltaket for å ivareta landskapsverdiene er fortsett jordbruksdrift, beite og slått. Området er noko prega av redusert beiting og attgroing av beiteareal.

Heile KULA-området bør visast i kommuneplanens arealdel som omsynssone c) med særleg omsyn til landskap. Det bør utarbeidast retningslinjer til omsynssona og generelle føresegner til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og setje rammer for arealbruken.

Viktige punkt for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Bygningsstrukturen i heile området bør oppretthaldast og nye bygningar må tilpasse seg den tradisjonelle bygningsstrukturen. På Rygnestad bør busetnaden bevarast slik han er i dag.

Valle ligg i eit klårt avgrensa landskapsrom. I dalen er det oppdyrka elvesletter med eldre gardsbusetnad opp mot liene.
Foto: Anders Martinsen fotografer.

3. VALLE I SETESDAL

Jordbruksbygd basert på stølsdrift

Valle kommune

Areal: 7,5 km²

Området ligg i landskapsregion 12) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING

Valle ligg langs Otravassdraget nord for dei store innsjøane Byglandsfjorden og Åraksfjorden, om lag 150 kilometer frå Kristiansand, på ei elveslette mellom bratte dalsider. Landskapet strekkjer seg frå garden Harstad og Tveitetunet i sør til Homme i nord. Strekinga langs elvesletta er nesten fem kilometer lang.

SKILDRING

Landskapet ligg i ein typisk U-dal, forma av isbrear og med bratte fjellsider. Frå dalbotnen, på rundt 350 moh., stig heiane til over 1000 moh. både i Setesdal Vesthei og Setesdal Austhei. I denne delen av Setesdal finst det fleire hengande tverrdalar med retning aust-vest, som Vatnedal, Botsvatn og Ljosådalen, som var viktige ledelinjer for ferdsla over til Vestlandet.

Mot aust gjekk Bispevegen frå Tveitbø over heia til Finndalen og til Kleivgrend i Fyresdal. Hovuddalføra vart isfrie for om lag 8000 år sidan. Langs heile Otra finst det einskilde område med lausmassar frå istida og elveavsetningar, og det var her dei fyrste gardane vart rydda og busette. Sentrale delar av Valle ligg på ei elveavsetjing med sand og finare silt og leire. Jorda er sjølvdrenerande, turr og varm, og eignar seg godt for dyrking.

Spor etter busetnad og funn frå gravminne viser at bygda var busett i folkevandringstid (år 400–550). Denne perioden var prega av ein sterk busetjings-ekspansjon på heile Agder, og ein reknar med at alle bygdelaga i Setesdal vart busette i løpet av denne perioden. I Valle er det funne uvanleg mange vekt-lodd frå jernalder, nærare bestemt vikingtid. Vekt-lodda vart brukte til å vege betalingsstykke av gull og sølv og vert knytte til handel og handelsplassar. Det kan ha vore fleire handelsplassar i Valle, enten samtidig eller til ulike tider, men det er ein konsentrasjon av funn nær kyrkja i Valle sentrum. Her er det også funne gjenstandar av utanlandsk opphav, mellom desse fleire myntar.

Handelsplassane og funn av kostbare gjenstandar viser at det var eit samfunn som produserte eit overskot, og som hadde god kontakt med omverda.

På heiane er det mange dyregraver for rein og jernvinneanlegg frå denne perioden, og skinn og jern var ettertrakta handelsvarer. Etter nedgangsperioden på 1300-talet vart utkantgardane rydda på nytt frå 1500-talet og framover.

Busetnaden ligg dels på sletter på begge sider av Otra og dels i liene. Sør for sentrum, på begge sider av Otra ligg tuna på rekkje og rad i innkantane av elveslettene. Nord for sentrum, i området Homme, Hoftuft og Myrom er terrenget meir jamt (og ujamt) skrånande og tuna ligg i ulik høgde over dalbotnen, gjerne på sjølvdrenererte ryggar der slike fanst. Det er også i dette området vi finn dei eldste husa, fleire av dei er loft frå før svartedauden.

Grunnstrukturen med åker på elveslettene og i liene har heile tida vore den same. I dagens jordbrukslandskap ser ein også resultatata av jordskiftet på 1880-talet, med einbølte gardar og eigedomsgrenser

også i utmarka. Før Otra vart regulert, var areala nærast elva utsette for flaum, og alle bygningane som står her i dag, er av nyare dato. På 1930-talet byrja utviklinga til det som er dagens sentrum.

Sjølv om Valle frå naturen si side var godt eigna for korndyrking, var det likevel ressursane i dei vide heieområda både på aust- og vestheia som var viktigast. Det utvikla seg ei jordbruksdrift basert på stølsdrift, beite og slått på heiane. I skriftlege kjelder vert det fortalt at heile bygda flytte opp til stølane om sommaren – og at det berre var ein og annan gamling att nede i bygda. Dei fleste gardane hadde fleire stølar. Dei næraste heimstølane vart brukte vår og haust, medan sommarstølane låg lenger inne på heia. I 1863 vart det slege 4178 lass med høy frå 185 ulike stølar i Valle. Høyet vart køyrt ned til bygda med hest og slede om vinteren.

Nomeland. Steingjerda er ein del av den gamle gardsstrukturen. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Agder fylkeskommune.

Det gjekk føre seg ein energitransport frå heia og ned til dalen. Husdyrgjødsel vart spadd ned i åkeren, og det gav så god grøde at det ikkje var naudsynt å la jorda kvile i eit vekselssystem. Denne driftsforma var svært arbeidskrevjande og utvikla seg i ein periode der det var overskot på arbeidskraft. Jo fleire slåttekarar som slo høyt på heia på seinsommaren, desto fleire vinterfôra dyr kunne ein ha. Større dyreflokkar gav meir gjødsel, og åkerarealet til korndyrking kunne utvidast. Denne driftsforma heldt seg meir eller mindre uendra fram til 1900-talet.

Den nye tida kom med Postvegen frå Kristiansand, som stod ferdig fram til Valle kyrkje i 1844, med rutebåt frå Bygland til Ose i 1867 og med jernbane frå Kristiansand til Byglandsfjord i 1896. Frå midten av 1800-talet førde utflytting til Arendal og Kristiansand og etter kvart utvandring til Amerika til mangel på arbeidskraft. Utan eit overskot på arbeidskraft var det ikkje lenger mogleg å oppretthalde den tradisjonelle drifta. Billeg kjøpekorn frå England gjorde korn dyrkinga i Valle ulønsam. Kornåkrane vart difor pløgd opp og lagt om til grasdyrking.

Dagens gardsbusetnad, tun og innmark er relativt godt ivareteke, medan utmarka mange stader gror att. Dagens Setesdalsveg (riksveg 9) svingar utanom sentrum og over på vestsida av Otra.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet ligg i eit avgrensa landskapsrom på ei flat elveslette omkransa av bratte dalsider. Den eldre gardsbusetnaden ligg inn mot dalsidene og oppover i liene, verna mot flaum, med store dyrka areal ned mot Otra. Slåtte- og beiteteigane strekkjer seg høgt opp i dalsidene. I dag fører eit lite beitetrykk til at skogen spreier seg inn i gamal beitemark og ned mot dalen. Den gamle Setesdalsvegen slynger seg forbi busetnaden på austsida av Otra, forbi kyrkja og kommunesenteret og vidare nordover mot Homme.

NASJONAL INTERESSE

På Agder var det berre i dei nordlegaste områda det var full stølsdrift, og Valle er eit typisk døme på ei driftsform som elles var sjeldan her. Intensiveringa av jordbruket skjedde først og fremst gjennom auka slått på heia og større husdyrflokkar, difor har gardsstrukturen i dalbotnen endra seg lite. Den gamle gardsstrukturen pregar framleis landskapet, med sine bevarte bygningar og vekslinga mellom innmarks- og utmarksteigar.

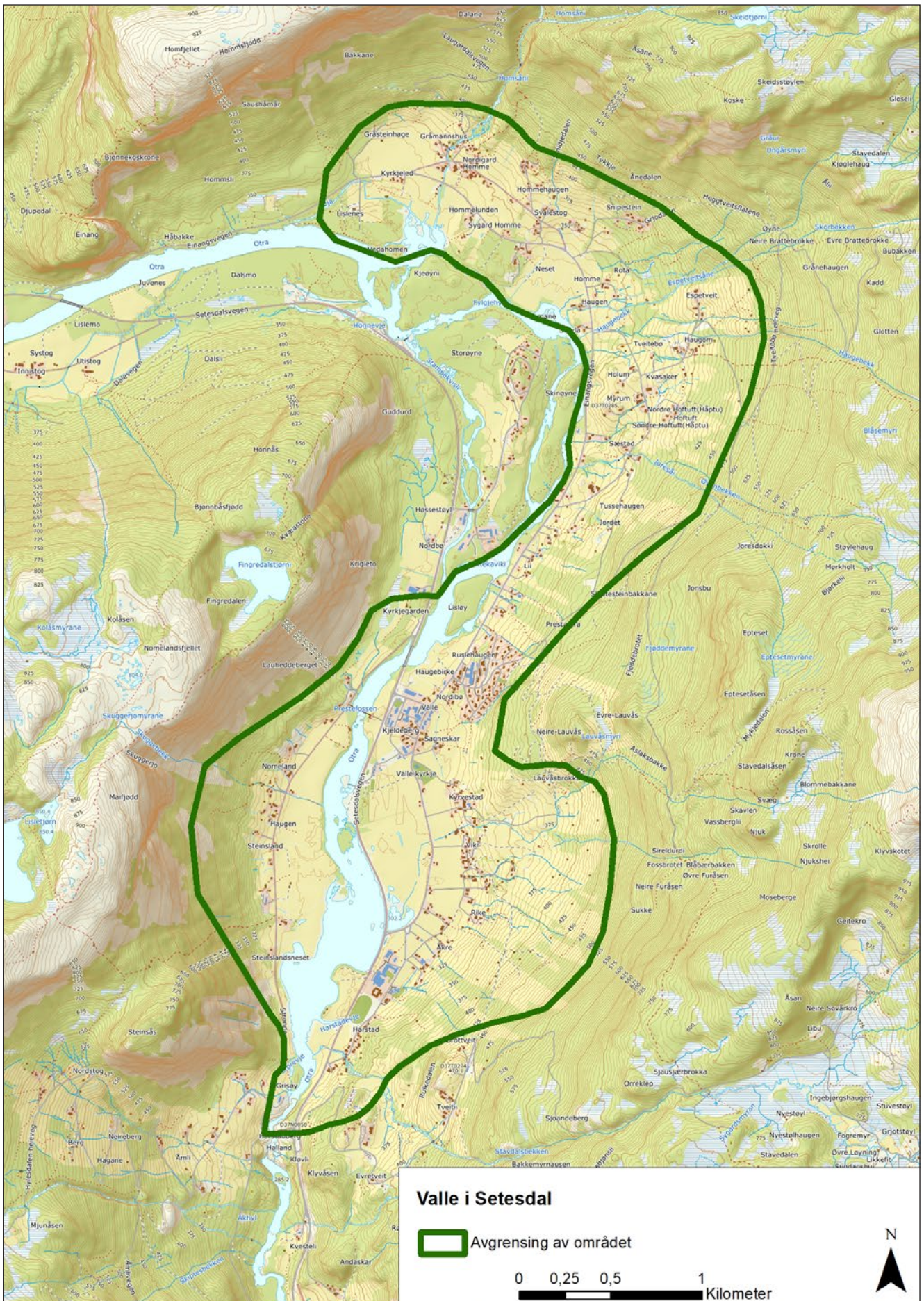
SÅRBARHEIT OG RETNINGSLINER FOR FORVALTING

Heile KULA-området bør visast i kommuneplanens arealdel som omsynssone c) med særleg omsyn til landskap. Det bør utarbeidast retningslinjer til omsynssona og generelle føresegner til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiane og setje rammer for arealbruken.

Viktige punkt for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Den eldre gardsbusetnaden ligg funksjonelt plassert med omsyn til jordbruksdrifta. Dette skapar liner og opne område i landskapsrommet som er forma over lang tid. Det er viktig at nye bygningar ikkje bryt med dette mønsteret.
- Det er spesielt viktig at innmarka ikkje blir nedbygd.
- I Valle sentrum bør vidare sentrumsutvikling skje med omsyn til eldre bygningar og bygningsstrukturar.
- Området rundt kyrkja bør ikkje fortettast, slik at den monumentale karakteren til kyrkja vert oppretthalden.

4. ÅRAKSBO

Jordbrukslandskap med verdifull bygningskultur

Bygland kommune

Areal: 2,2 km²

Området ligg i landskapsregion 13) Dal- og fjellbygder i Telemark og Aust-Agder (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

PLASSERING

Landskapet ligg på austsida av Åraksfjorden i Setesdal, om lag 90 km nord for Kristiansand med grenda Åraksbø langs fjorden og grender høgare oppe i lia.

SKILDRING

Åraksfjorden er ein del av Otravassdraget. Tidlegare var Åraksfjorden skilt frå Byglandsfjorden av ei smal landtunge ved Storstraumen. Det vart bygd eit slusesystem her i 1869 for at rutebåten skulle komme over i Åraksfjorden. I dag er det ingen høgdeforskjell mellom dei to innsjøane fordi Byglandsfjorden er demt opp i samband med vasskraftutbygging. Dei to innsjøane er til saman 37 kilometer og utgjer eit markert landskapstrekk i Setesdal.

Gardane i Åraksbø ligg på elveavsetningar aust for Åraksfjorden. Den beste jorda ligg i eit relativt flatt belte langs fjorden. Hovudstrukturen i landskapet

Utsyn over Åraksbø. Gardsbusetnaden ligg på rekkje mellom grassletter og bratte bakkar. Foto: Snorre Haukalid, Agder fylkeskommune.

er gardane som er plasserte i overgangen mellom elvesletta og bratte bakkar. Gardane ligg plassert i eit skrånande terreng, med beitemark i overkant opp mot skogkanten. Høgare opp i liene ligg grender med yngre bruk.

Frå gardane på Åraksbø er det registrert gravminne og funn frå jernalderen i tilknytning til åker og busetnad. Den opphavelige garden i området heitte truleg Årak – og det er etter den bygdelaget har fått namnet sitt. I dei fyrste skriftlege kjeldene frå 1600-talet er den opphavelige Åraksgarden allereie delt i Søndre Haugen, Nordre Haugen, Eldhuset, Stoplestog, Nedstoga og Nordgarden. Jordskiftekartet frå 1865 viser at dei fleste husa på dei fire sistnemnde gardane låg samla i eitt tun. Dette var truleg det gamle tunet til garden Årak. Litt lenger sør låg Haugen, med to åtskilte tun, Søndre og Nordre Haugen.

På Nordre Haugen står Haugeburet frå 1217/18. Bygningen står med svalgangar av original breidde og ber ikkje preg av å ha vore flytta eller endra. Frådelinga av garden Haug er truleg like gamal. Bur har tradisjonelt vore i bruk til lagring av mat og tøy, enkelte har også vore nytta til overnatting. Haugeburet er spesielt både fordi det er den eldste kjende trebygningen på Agder, og fordi det er eit uvanleg stort bur i høve til tradisjonen for Setesdal. Buret er også kjent for å ha den særeigne lafteteknikken «findalslaft».

Dette området nær kyrka vert lokalt kalla for «Bygda». I heile landskapet er det mange bur, tre av dei er daterte til perioden før 1650. Bygging av bur er del av ein levende tradisjon, og dei er bygde i alle periodar, det aller yngste buret i Åraksbø er frå 1970-talet. Området er eit typisk Setesdalslandskap med eigedomar som samanhengande smale teigar som eit band frå fjord til fjell, med steingjerde og vegetasjon som skil eigedomane

Etter utskiftinga rundt 1860 vart matrikelgardane skilde ut frå fellestuna og vart einskildgardar. På grunn av dei spesielle jordtilhøva, med åkrar ned mot fjorden og eng og beite oppover liene, vart gardane lagde på rekke og rad langs den gamle vegen gjennom grenda. Postvegen vart seinare lagt i same trasé. Systemet med åker ned mot fjorden og eng og beite opp mot liene vart difor oppretthalde, sjølv om gardane ikkje lenger låg samla i felles tun. Dei smale eigedomsteigane som er synlege i dag, er eit resultat av utskiftingane på slutten av 1800-talet. Utskiftinga splitta opp dei gamle fellestuna, men busetnaden ligg likevel tettare enn dei fleste stader i Setesdal.

På 1500-talet vart det rydda gardar i meir marginale område høgare oppe i lia, som Segberg og Nordenå. Segberg vart rydda i dalsida, i utmarka til Nordgarden, ein gong på 1500-talet. På veg opp til Segberg låg det på 1870-talet ein husmannsplass. Denne fekk etter

kvart namnet «Stasjonen» fordi ein ofte tok ein rast her på veg opp lia. På Segberg finst fleire eldre og godt bevarte bygningar. Nordenå fekk si noverande plassering etter utskiftinga på 1800-tallet. Den skil seg frå gardane nede i «Bygda». Garden ligg meir for seg sjølv med tungdrivne jordbruksareal.

I det opne landskapsrommet ned mot fjorden står den åttekanta kyrkja. Der er ho plassert på eit høgdedrag i terrenget, kor det frå før låg ein gravhaug som heiter Gunnulfshaugen. Kyrkja vart flytt frå Sandnes til Åraksbø i 1935. Ho var sett opp på Sandnes i 1844 og har halde på namnet Sandnes kyrkje. Kyrkja står for seg sjølv i eit ope landskapsrom ned mot fjorden. Ein mindre kopi av kyrkja er oppført som kapell på Sandnes. I eldre tider var vassvegen den viktigaste ferdselsåra. Ser ein Åraksbø frå fjorden, ligg kyrkja i framgrunnen, busetnad og dei mest lett drivne jordbruksareala i midten, og det bratte eng- og beitelandskapet i bakgrunnen.

Postvegen var den første ordentlege køyrevegen oppover Setesdal, bygd i 1840-årae, men på vestsida av Åraksfjorden. Denne nye vegen fekk mykje å seie for samfunnsutviklinga i Setesdal. Det ble enklare og raskare å reise og frakte varer til og frå Kristiansand. Åraksbø vart knytt til postvegen via ein sideveg i 1890-åra. Like nord for den sentrale busetnaden er det rester etter ein mur frå eit koparverk frå 1840-tallet. I ein kort periode vart malm frå fleire gruver i Setesdal frakta hit for å bli smelta. Åraksbø var den gongen nært knytt til grenda Frøysnes som ligg på andre sida av fjorden.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet er sett saman av dei flate slettene langs fjorden og dei bratte dalsidene opp mot skogen og heiane. Kyrkjestaden på Åraksbø ligg i innmarka ned mot fjorden, medan gardsbusetnaden elles er trekt lenger bak. Etter utskiftinga på 1800-talet vart eigedomsgrensene endra slikt at kvart bruk fekk smale, samanhengande teigar frå fjorden og opp til heia, noko som framleis til dels pregar landskapet. Gardsbusetnaden ligg framleis tett. Grendene har eit stort mangfald av eldre bygningstypar, både i tun og i utmark.

NASJONAL INTERESSE

Jordbrukslandskapet og dei mange eldre bygningane er godt bevarte. Busetnadsstrukturen er nesten ikkje endra sidan mellomalderen, og innmarka som ligg framfor tuna er framleis i drift. Den bevarte gardsstrukturen, mangfaldet i eldre busetnad – og særleg den store konsentrasjonen av bur – gjev landskapet stor kunnskapsverdi og opplevingsverdi.

Haugeburet på Nordre Haugen. Buret er frå 1218 og er det eldste av fleire bur i Åraksbø. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Agder fylkeskommune.

SÅRBARHEIT OG RETNINGSLINER FOR FORVALTING

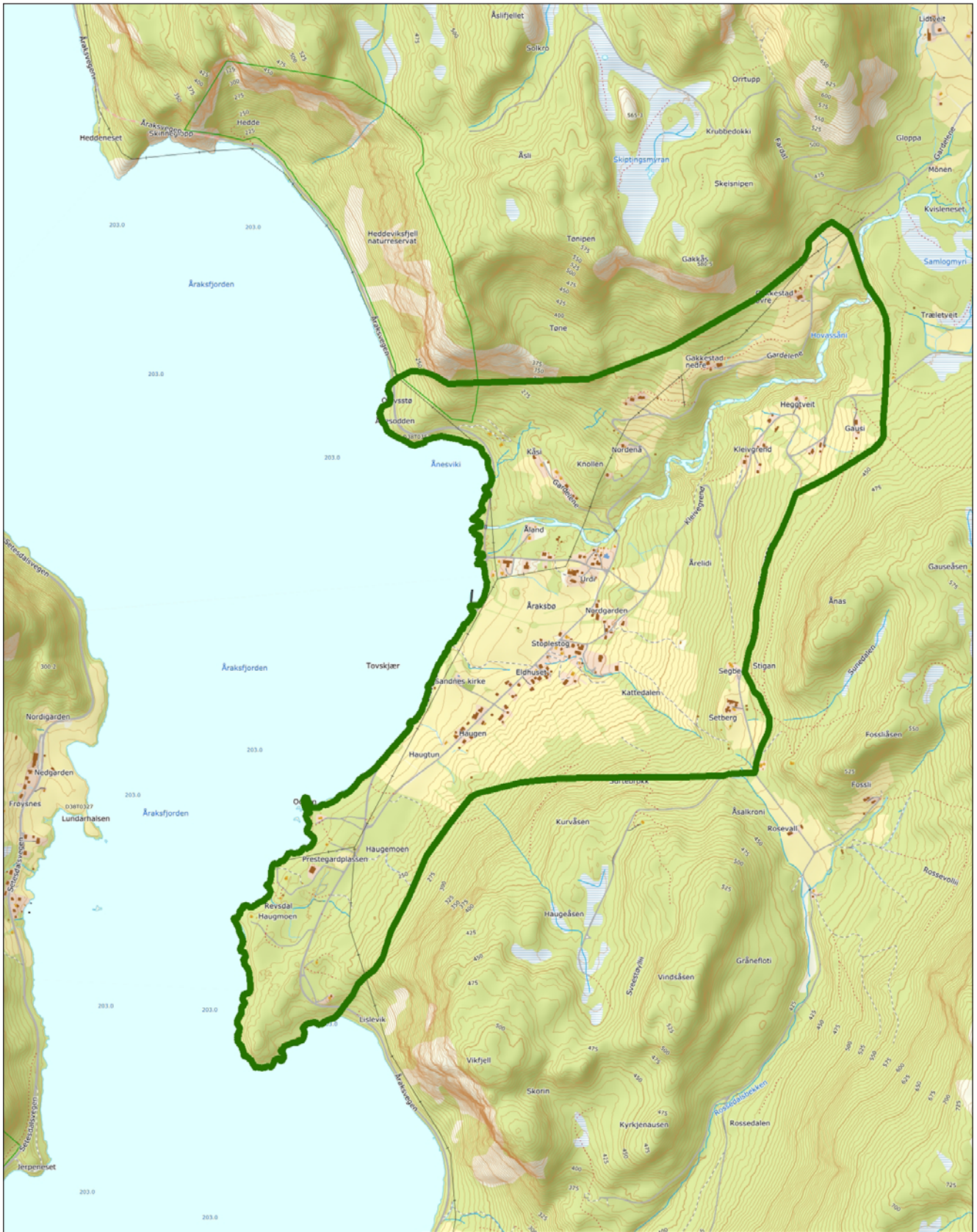
Sentrale delar av området er i kommunedelplan (strandsoneplanen) vist som omsynssone c) for bevaring av kulturmiljø med tilknytte retningslinjer. I framtidig forvaltning bør ein framleis oppretthalde busetnadsstrukturane og innmarka rundt. Nye bygningar må tilpassast for å ivareta desse verdiane. Aktiv landbruksdrift er den viktigaste føresetnaden for framleis å kunne ivareta verdiane i landskapet.

Heile KULA-området bør visast i kommuneplanens arealdel som omsynssone c) med særleg omsyn til landskap. Det bør utarbeidast retningslinjer til omsynssona og generelle føresegner til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiane og setje rammer for arealbruken.

Viktige punkt for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Nye bygningar må tilpassast og plasserast slik at det passar med eksisterande bygningsstruktur.
- Auka bruk av beitedyr bør stimulerast for at landskapet framleis skal haldast ope.
- Det er stort behov for istandsettingstiltak på bygningar og skjøtsel av gravminne.

Araksbø

 Avgrensing av området

0 0,1250,25 0,5
Kilometer

5. KNABEN OG KNABEHEIA

Gruveby og gruelandskap

Kvinesdal kommune

Areal: 48,2 km²

Området ligger i landskapsregion 5) Skogs- og hei- bygdene på Sørlandet og 14) Fjellskogen i Sør-Norge (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området ligger nord i Kvinesdal kommune, i sørlige del av Setesdal Vesthei. Mot vest og nord ligger Sirdal kommune, og i øst ligger Åseral og Hægebostad kommuner.

BESKRIVELSE

Landskapet ligger i overgangen mellom lavland og fjell, med gruvebyen Knaben øverst i Knabedalen, på 630 meter over havet. Knabeheia ligger 800–1000 moh. KULA-området strekker seg gjennom heiområdene

nord og sør for Knaben. De opprinnelige gårdene på Knaben ligger fem kilometer vest for gruvebyen, mens stølene ligger på nordsiden.

Gruvebyen og gruvene ble etablert på grunnlag av forekomsten av molybdenglans. Før malmen fra Knaben fikk industriell betydning mot slutten av 1800-tallet, drev bøndene en enklere form for utvinning av malm. Sporene etter denne virksomheten finnes spredt rundt i landskapet. Ved Grunne-vassknuten ligger malmen synlig i dagen, og driften her krevde dermed ikke særlig ressurser. I 1730 kjøpte presten Mathias Poulsen i Bakke sogn det som den gang ble kalt blyerts fra Knabeheia, til bruk som skriveredskap. Det skal tidligere ha eksistert en oppfatning om at malmen inneholdt sølv, senere blyerts. Malmen i naturlig tilstand kunne uansett brukes til å skrive med, til ovnsfarge og til kjerrehjul-smøring. Den tidlige gruvedriften var en viktig bigeskjeft for bøndene i området.

Gruveåpninger ved Ørnehommen. Dette er en av gruvene som ble drevet under første verdenskrig. Foto: Knabens Venner ved Jan Rob.

Gruvebyen Knaben II. Sjøktårnet og vaskerikomplekset med arbeiderbrakker i forgrunnen. Foto: Knabens Venner ved Jan Rob.

Sirdølen og entreprenøren Per Iversen Ousdal startet opp med det vi kan kalle moderne gruvedrift i 1885. Den tre kilometer lange veien fra gruvebyen og nord til gruva *Knaben I* var en ridevei opp Ørnehomrinden, men i årene 1913–1915 ble det også bygd en kjerrevei. Begge veiene blir i dag brukt som turveier. *Knaben I* ble drevet periodevis fram til 1918, i tillegg til noe virksomhet rett før andre verdenskrig. Ved *Kvina gruver*, litt lenger nord, var det full drift i årene 1908–1919. Gruva var også i drift en siste periode i årene 1952–1955.

Molybdenglans var ettertraktet og verdifullt under de to verdenskrigene, som tilsetningsmiddel i stålproduksjon for å tilvirke et sterkt, seigt og motstandsdyktig stål. Under første verdenskrig ble alt som ble produsert solgt til engelskmennene, og det ble driftet flere gruver på heiene både nord og sør for *Knaben II*. Foruten *Knaben I* og *Kvina gruver* var det også utvinning av molybden i *Sandtjødn*, *Ørnehommen*, *Litle Knaben*, *Roma*, *Benkehei*, *Hommen*, *Bragold* og på *Risnafeltet*.

Da første verdenskrig tok slutt, ble de fleste av disse gruvene nedlagt. Alle bygninger knyttet til drift

og bosetning ved gruvene oppe i heia er borte, men i terrenget finnes skjerp, stoller, synker, tipper og grunnmurer. Den blågrå glinsende molybdenglansen ligger noen steder åpent i dagen. Flere av gruvene hadde egne kraftverk. Grunnmurer og stemmer (demninger) fra disse er bevart i terrenget.

Dagens gruveby ble etablert i tilknytning til driften av den yngste gruva, *Knaben II*. I *Knaben II* var det full drift i hele perioden 1923–1973. Fra starten kom arbeiderne gjerne fra nærliggende bygder.

Under andre verdenskrig tok okkupasjonsmakten direkte kontroll over gruvedriften og supplerte arbeidsstokken med russiske krigsfanger. To ganger ble *Knaben* bombet av allierte fly for å hindre produksjon av molybdenglans til den tyske krigsindustrien. Det ligger fortsatt bomberester flere steder i terrenget, og deler av en bombe står oppstilt foran gruvemuseet. Rundt *Knaben II* er det rester etter tyske skytterstillinger og grunnmurer etter tyskerbrakker.

Etter andre verdenskrig var det vanskelig å rekruttere arbeidskraft lokalt og mange nordlendinger fikk nå jobb i gruvene. I denne perioden ble bedre boliger

bygd ut og andre sosiale tiltak gjennomført. Den nedre delen av gruvebyen ble bygd opp med enkle typehus. Like før gruven ble nedlagt i 1973, kom ny fylkesvei og ny skole. Selve gruven består av et digert dagbrudd og flere stoller som går dypt inn i fjellet. Utenfor gruven står det karakteristiske vaskeriet med heishus og heistårn, som er blitt et symbol og et landemerke. Hele Litla Knabetjødn og halve Stora Knabetjødn ligger fylt av gruveslam, kalt Sanden.

Knaben var et livskraftig samfunn, og i lange perioder lå folketallet på over 400 personer. Gruvebyen er i dag uten fastboende. I den gamle delen finnes flere karakteristiske bygninger, blant annet kontorbygget, landhandelen, Folkets hus, direktørboligen, kapellet og ungkarsbrakk. I kontorbygget er det etablert et gruvemuseum. Landhandelen er i drift med kunde grunnlag fra leirskole, turisme og en utstrakt fritidsbruk av hus og hytter.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet er del av et heiområde med gruveby og nedlagte gruveanlegg. På heia er det spredte spor etter den eldste driften i form av skjerp og mindre stoller. Fra den industrielle gruverdriften finnes det større bevarte strukturer som gruver og grunnmurer etter bygninger. Den yngste gruven *Knaben II* og gruvebyen er bevart. Sjøttårnet og vaskerikomplekset ruver på Gruvebakken med det tilsynelatende urørte fjellandskapet som bakteppe. Gruvene ble lagt der det var mulig å drive ut molybdenglans, og bebyggelsen ble lagt så nær gruveene som mulig.

NASJONAL INTERESSE

Etterspørsel etter molybden i forbindelse med de to verdenskrigene la grunnlaget for utviklingen av Knaben som et industrisamfunn. Knabeheiane er det stedet i landet der en finner flest molybdenglansgruver samlet, og gruvebyen til *Knaben II* er den eneste gjenværende molybdenglansgruvebyen. Den nedlagte gruvebyen og anlegget er i hovedsak bevart med et helhetlig preg med driftsbygninger av ikonisk verdi. Organisering av drift og gruvebyen har felles trekk med andre gruvesamfunn fra samme periode i Norge og på Svalbard. Rester etter den tidligste gruverdriften på heiene viser kontinuiteten i virksomheten basert på forekomsten av molybdenglans.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Området ligger like vest for Setesdal Vesthei, Ryfylke- og Frafjordheiane landskapsvernområde, men med mindre deler innenfor verneområdet.

Hele driftsanlegget på Gruvebakken inngår i forslaget til «Verneplan for statens hjemfalte eierdommer ved bergverk» (2013). Verneplanarbeidet er ikke avsluttet.

Kommunen har vedtatt en områderegulering for Knabenområdet (2019) og innenfor området ellers er det flere reguleringsplaner for løypenett, alpinalegg og fritidsbebyggelse.

De ulike gruveanleggene har ulike forvaltningsbehov. Noen trenger lite eller intet ettersyn eller vedlikehold, mens andre har behov for ulike vedlikeholds- og sikringstiltak. I dag ledes trafikken i terrenget via merkede turstier til de trygge og tilrettelagte anleggene.

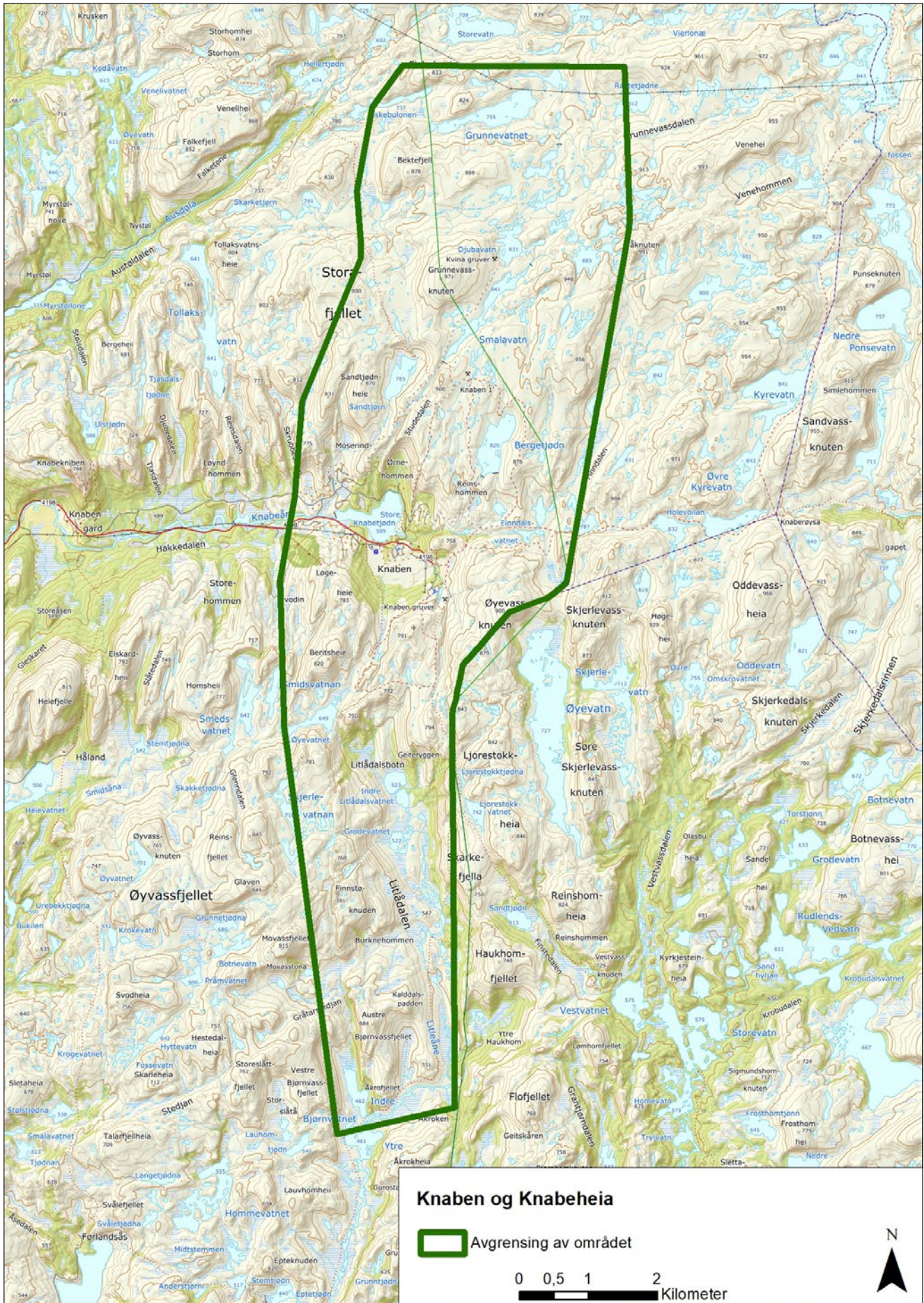
Driftsbygningene til *Knaben II*, på Gruvebakken, er av avgjørende betydning for opplevelsen av Knabens kulturhistoriske verdi. Forfall av bygningsmassen er en utfordring.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Bevaring av bygningsmassen gjennom vedlikehold og rehabilitering
- Ivareta strukturer i gruelandskapet
- Tiltak i forbindelse med turisme og fritidsbruk må ta hensyn til gruvemiljøets helhetlige preg
- Fremme formidling og tilrettelegging

6. KJELLNES OG HÅGÅSEN

Kystbruk og krigsminner

Flekkefjord kommune

Areal: 0,7 km²

Området ligger i landskapsregion 1) Skagerrakkysten og 18) Heibygdene i Dalane og Jæren (Nasjonalt referansesystem for landskap - NIBIO)

BELIGGENHET

Området ligger på øya Hydra, som er den største øya i tidligere Vest-Agder med et areal på rundt 20 km². Øya er skilt fra fastlandet ved det 350 meter brede Hydrasundet. Hydra ligger vest for Fedafjorden, mellom Lista i sør og Åna-Sira i nord.

BESKRIVELSE

Landskapet er et sammenhengende nedbeitet kulturlandskap som omfatter gården Kjellnes, deler av gården Råga og hele området Hågåsen. Det ligger på vestsida av øya, like sør for Kirkehamn.

Her finnes ingen beskyttende skjærgård, men øya er småkupert, med fjell som rager opptil 290 moh. Det er mange lune vikar og områder som ligger i le for vestavinden. I de mindre dalgangene ned mot sjøen, hvor det ligger stein og grus fra lokal erosjon, har det vært mulig å dyrke jorda. Næringsinnholdet

i denne typen åker er lav i forhold til for eksempel morenejorda på Lista. Kultivering av åkrene har foregått ved tilføring av store mengder organisk materiale, som husdyrgjødsel, torvmyr og tang fra sjøen, samt sand og grus.

Landskapet er i dag fortsatt preget av dyrking og beite. De første menneskene kom hit i steinalderen for å fiske og jakte på fugl, sel og småhval. Etableringen av gårder her i jernalderen har å gjøre med Hydras strategiske beliggenhet og marine ressurser og ikke med mulighetene for jordbruk. Ressursgrunnlaget for jordbruk er ikke like bra her som på fastlandet, men to funn fra jernalderen viser at ressurssterke personer likevel satte gården sin her. For det første ble det på gården Hæstad i Rasvåg i 1845 funnet to massive armringer av rent gull. Den ene ringen ble senere kjøpt av Kong Oscar I av Sverige, som ga den til sin hustru, dronning Josephine. Det andre funnet er en stein med en runeinnskrift som er blitt datert til 400 e.Kr. Den ble funnet i 1850 på gården Reistad.

Gården Kjellnes lå på sørvestsiden av Vestrøyna, helt ytterst ute mot havet i sørøst. Selve bebyggelsen lå i le på nordsiden av et høydedrag. I den avlange bukta Hellevågen ligger det gode gårdshavner ved Kjellnes i sør og ved Råga i nord.

Det spesielle ved Kjellnes er at gården ble solgt til et sauebeitelag i 1905 og fraflyttet samme år. Det har

Kjellnes. Varde og gravrøys ytterst mot havet. Foto: Snorre Haukalid, Agder fylkeskommune.

vært kontinuerlig beite på gården fram til i dag, som er uten veiforbindelse. Gårdstrukturen er derfor svært godt bevart, med ruiner etter mange hus, potetkjellere, små steinsatte hager, driftsveier og rydningsrøys – og viser et helt alminnelig kystbruk på Agder på 1900-tallet. Ytterst ute mot havet og på det høyeste punktet på gården ligger det en enslig kystgravrøys. Fra graven er det vid utsikt utover Nordsjøen, Listalandet og Dragøya.

Den sentrale plasseringen langs skipsleia er årsaken til at gården var krongods på 1600-tallet – og at stedet ble trukket med i europeisk storpolitikk. Under Napoleonskrigene kjempet Danmark-Norge på samme side som Napoleon. Den 11. september 1808 ble kystvernet på Hidra varslet om at et britisk krigsskip var på vei mot land. Tretti mann fra kystvernet tok stilling på Kjellnes for å stoppe fienden. Fra Lista kom det i tillegg forsterkninger på 150 mann i 12 båter. Slaget ved Kjellnes endte med at britene ble jaget til havs.

Militær aktivitet i mange perioder har satt sine spor i landskapet på Hidra. Noen få hundre meter i luftlinje mot nord fra Hellevågen ligger Hågåsen. Den høyeste toppen ligger 158 moh. og er et strategisk viktig sted. Herfra har en god oversikt og gode muligheter for å videresende beskjeder til andre. På Haakon den godes tid ble det tent bål langs norskekysten hvis fare nærmet seg. Bålene var synlige fra nærmeste vete, og faresignalet ble slik spredt videre ved hjelp av en lang rekke bål. På Hidra var Lindåsen stedet der en tente en slik vete. Systemet med veter var enkelt, men ga lite presise beskjeder. Presisjonen ved varsling ble forbedret tidlig på 1800-tallet da et nytt optisk telegrafsystem ble etablert langs kysten. På Hågåsen lå stasjon nummer 1 i den Vestenfjeldske kystsignal-linje, som via 73 andre punkter endte opp i Bergen.

Den norske nøytralitetsvakten hadde utkikk herfra i 1939–40. Etter krigsutbruddet etablerte okkupantene seg tidlig på øya, med utkikkposter blant annet på Hågåsen. Hærkystfortet på Hågåsen ble etablert fra mai 1941. Oppgaven til fortet var å kontrollere havområdet vest for Lista og innløpet til Flekkefjord og Kvinesdal. Luftvernkanoner ble brukt i kamp mot engelske fly som var på vei til Knaben for å bombe gruvene.

LANDSKAPSKARAKTER

Øylandskapet inneholder gammel gårdsbebyggelse og utmarksområder i et opprevet kystlandskap. Hele området er intensivt beitet og framstår som et åpent beitelandskap. På Hågåsen utgjør restene etter det tyske forsvarsverket et ruinlandskap.

NASJONAL INTERESSE

Kjellnes er representativ for de sørlandske kystgårdene med et intakt førindustrielt kulturlandskap som holdes godt i hevd. Hågåsen er et åpent kultur-

Ruin med bakerovn fra gården Kjellnes. Gården ble fraflyttet i 1905. Foto: Hans Christian Lund, Agder fylkeskommune.

landskap med bevarte krigsminner. Området har i ulike perioder gjennom historien hatt en stor militærstrategisk betydning. Hele landskapet er godt lesbart og har høy opplevelsverdi.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNINGEN

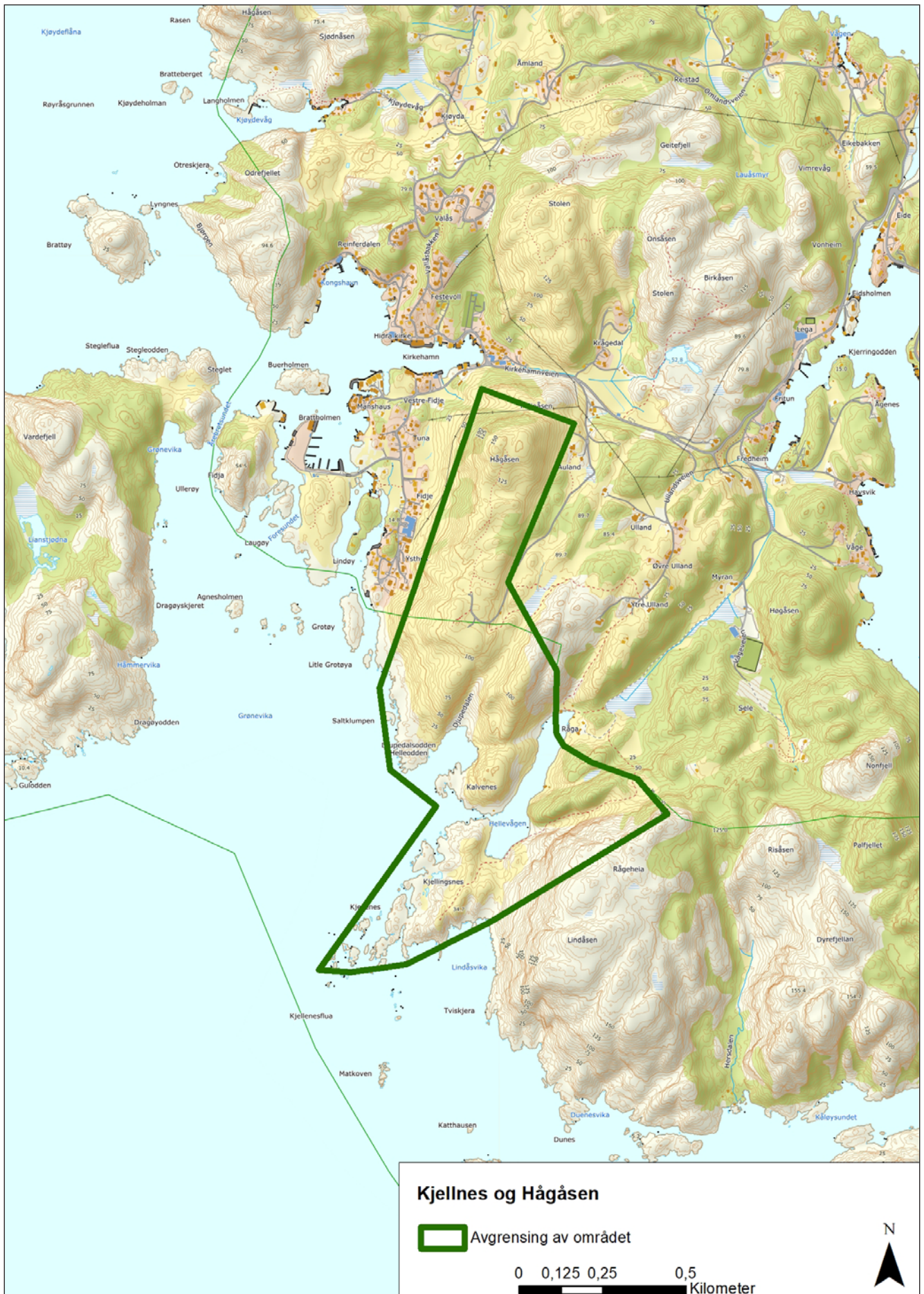
Deler av landskapet ligger innenfor Flekkefjord landskapsvernområde, hvor det ikke tillates utbygning. Hele området er vist som hensynssone i *Kommunedelplan for kystsonen 2017 – 2025*. Landskapet er sårbart for gjengroing og for nye utbyggingstiltak.

KULA-området bør opprettholdes som hensynssone c) i kommuneplanens arealdel med retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Fortsatt beiting er avgjørende for å ivareta landskapsverdiene
- Eventuelle tiltak i forbindelse med reiselivssatsing må vurderes nøye og tilpasses landskapsverdiene
- Det bør i utgangspunktet ikke oppføres nybygg i området for utenom mindre bygninger som er nødvendige i forbindelse med formidling av områdets særegne historie. Bygninger skal ha tradisjonell utforming og materialbruk. Alle byggetiltak bør utarbeides i samråd med regional kulturminnemyndighet.

Pennehuset er et eksempel på et sammenbygd gårdshus. Denne bygningstradisjonen er godt bevart på Lista. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Agder fylkeskommune.

7. VEST-LISTA

Bronsealderens jordbrukslandskap og krigens kulturminner

Farsund kommune.

Areal: 9,5 km²

Området ligger i landskapsregion 19) Jæren og Lista (Nasjonalt referansesystem for landskap - NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger på den vestlige delen av Lista, som er et av de sørligste landområdene i Norge. Lange fjorder skjærer inn og gjør Lista til en halvøy, som kun er landfast ved Listeid.

BESKRIVELSE

Lista er et særegent landskap på Agder – og i Norge. Det er et flatt morenelandskap omkranset av langgrunne strender, helt uten skjærgård. Det flate Listalandet består av bunnmorenen fra et breframstøt som dekket landskapet for 14 000 år siden. Isen gikk senere aldri lenger ut, og Lista forble isfritt etter dette.

KULA-området ligger langs vestkysten, fra Lista fyr i sør til Varnes fyr i nord. Fra det flate landskapet i sør, Flat-Lista, stiger terrenget opp mot heiområdene i nord. I sørlig del er det langgrunne strender, mens kysten i den nordlige delen består av bratte klipper. Lista har et mildt vinterklima og den lengste vekstsesongen i landet – våronna starter gjerne i slutten av januar.

For 6000 år siden stod havet her opptil sju meter høyere enn i dag. Da havet igjen trakk seg tilbake, avsatte det en strandvoll som kan følges fra Nordbygda til Vestbygda, med et større avbrudd ved Slevdalsvannet, som ligger lavere i terrenget. Den forhistoriske strandvollen ligger godt synlig i dette landskapet og strekker seg over to og en halv kilometer. Langs strandvollen er det spor etter aktivitet i steinalderen. Ressursgrunnlaget har vært svært stabilt og godt, og selv om en del er drenert og dyrket har området fortsatt våtmarker. Heiområdene, strandsonen og myrområdene har vært viktige utmarksområder. Flat-Lista ble tidlig skogløs, og torvskjæring i myrene var nødvendig for å skaffe brensel. Like utenfor kysten danner de undersjøiske moreneavsetningene fiskerike grunner.

Utsikt fra Nordberg fort. Dette kystfortet ble bygget opp under andre verdenskrig som en del av «Festung Lista».
Foto: Oskar Puschmann, NIBIO.

De gode naturgitte forutsetningene i steinalderen gjorde at jordbruket ble innført tidlig her. Pollenundersøkelser viser at skogen ble fjernet og avsvidd allerede 4000 f.Kr., og omtrent samtidig dukker de første sporene etter korn opp i pollenprøvene. Det var jordbruksdrift på Lista i yngre steinalder, og i bronsealderen (1800 f.Kr.) var jordbrukskulturen fullt ut etablert. Lista, Jæren og Jylland beskrives som en egen bronsealder-region med tilsvarende gjenstandsfunn, gravminner og helleristninger. Langs hele kysten er det gravminner fra bronsealderen. På Jærberget, i utmarka til Penne, ligger det største helleristningsfeltet på Agder, med motiv av 22 skip og

70 skålgroper. På høydedraget ovenfor ligger den store Skeibrokrøysa.

I løpet av jernalderen etableres gårdene og driftsformer som vi kjenner igjen i dagens landskap. Gravminnene ligger fremdeles i tilknytning til de gamle tunene, og de utallige rydningsrøysene, steinborgene og steingjerdene viser hvordan innmarka har endret karakter opp mot moderne tid. Aktiv jordbruksdrift holder store deler av landskapet i god hevd, men i den nordlige delen av landskapet er historien en annen. Sammenlignet med Flat-Lista er dette marginale jordbruksarealer. De små heiegårdene her ble nedlagt på 1960-tallet og er senere ikke tatt

opp igjen, slik at gårdstrukturen med inn- og utmark, rydningsrøysler, ruiner og veifar er helt intakt. Enkelte steder er beitetrykket opprettholdt, mens andre steder har hatt en utstrakt gjengroing.

Gårdsbygningene på Lista kjennetegnes ved at våningshus og fjøs/uthus er sammenbygd i lengderetningen. Tradisjonen med å bygge langhus med kombinerte funksjoner går tilbake til jernalderen og var utbredt i store deler av Nord-Europa. Denne tradisjonen er godt bevart på Lista og det fredete Pennehuset er et godt eksempel på denne hustypen.

Lista fyr helt sør i området er godt synlig i landskapet. Det sto klar til bruk i 1836. Varnes fyr helt i nord ble bygget samtidig, og er et mindre innseilingsfyr.

I desember 1943 ble 13 områder i Norge gitt benevnelsen «Festung» av den tyske okkupasjonsmakten. En «Festung» ble definert som avgjørende å forsvare for at videre krigføring skulle være mulig. Lista var et slikt område og fikk tilført store ressurser. Området var viktig for å kunne kontrollere forsyningslinjen rundt Norges sørspiss. De flate strendene ble ansett som et egnet sted for en alliert invasjon. Både før og etter året 1943 resulterte dette i en massiv fortifikasjon av området Lista/Farsund, med etablering av blant annet seks kystfort, en militær flyplass med to rullebaner og tunge luftvern batterier. Deler av Lista ble på kort tid transformert, fra et tradisjonelt norsk kystsamfunn, til et militarisert og sterkt fortifisert område. Innenfor KULA-området ligger blant annet kystfortene på Nordberg og på Varnes, samt en rekke andre ulike stillingsverk i og i nærheten av strandsonen. Det er også spor etter «Lemmebanen», en flyrullebane bygd i treverk.

Lista vindkraftverk, med 31 turbiner, stod ferdig i 2013 i heiområdene nord for landskapet.

LANDSKAPSKARAKTER

Den sørlige delen av landskapet ligger på Flat-Lista som består av morenemasser og gammel havbunn. Landskapet domineres av gårdsbebyggelse og store åkerarealer. Godt bevarte krigsminner er synlige når du kommer inn i området. Utmarka ligger som et bredt belte langs stranden og i områder med mye stor stein eller blokkmark. Gårdstrukturen har

forandret seg lite siden jernalderen, og de mange forhistoriske kulturminnene synes godt i dagens landskap. I nord finner vi et småkupert heilandskap, med spor etter nedlagte gårder.

NASJONAL INTERESSE

Lista peker seg ut som spesielt i landssammenheng som jordbrukslandskap gjennom 5000 år og med spor fra hele perioden. Det bærer fortsatt preg av det tidligste jordbruket og overgangen fra et jeger- og sankersamfunn til et fullt utviklet jordbrukssamfunn i bronsealderen. De fysiske sporene i landskapet etter «Festung Lista» er det best bevarte anlegget av denne typen i Europa og har derfor stor verdi.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

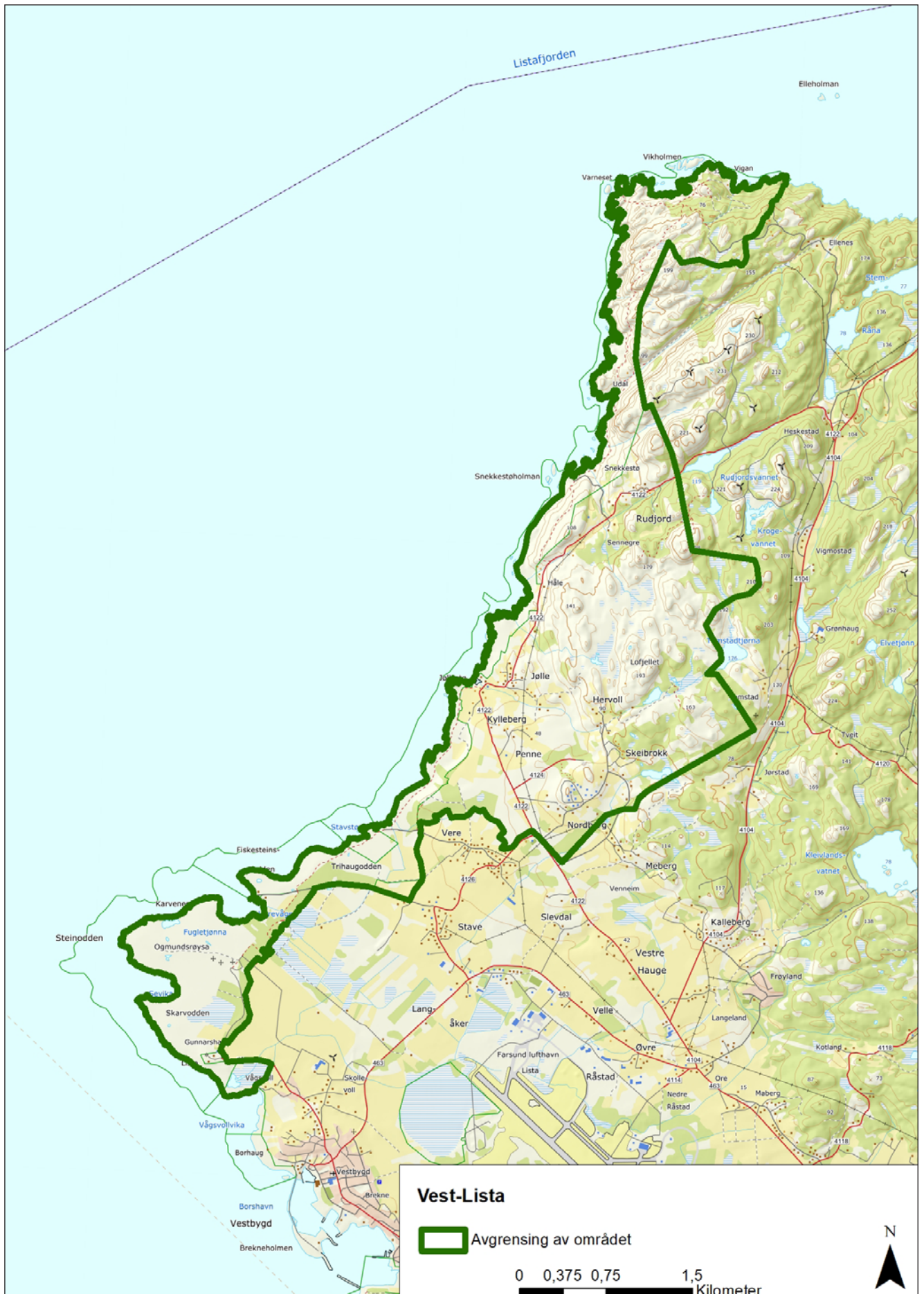
Området er med i den landsomfattende satsingen *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket*. Satsingen er et samarbeid med brukerne i området. Det er utarbeidet egen forvaltningsplan for området (opprinnelig avgrensning) og det tildeles årlige midler til investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven.

Fortsatt aktiv landbruksdrift er viktigste forutsetning for å ivareta landskapsverdiene. Større utbygginger i randområdene vil kunne virke skjemmende på landskapet.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Ny bolig- og fritidsbebyggelse må plasseres varsomt innenfor den etablerte gårdsstrukturen
- Nedbygging av jordbruksarealer bør unngås
- Retningslinjer og bestemmelser for forvaltning av krigsminner/Festung Lista blir gitt i kommunens kulturminneplan (under arbeid 2019).

8. INNSEILINGEN TIL KRISTIANSAND

Militær- og sjøfartshistorisk landskap

Kristiansand kommune.

Areal 82 km², inkludert sjøareal

Området ligger i landskapsregion 1) Skagerrakkysten (Nasjonalt referansesystem for landskap - NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger i fjordsystemet og skjærgården i innseilingen til Kristiansand by og dekker store deler av den ytre Byfjorden med noen tilgrensende landområder.

BESKRIVELSE

Kristiansandsfjorden, eller Byfjorden, er om lag 10 km lang fra innløpet mellom Oksøy og Grønningen fyr, til byen Kristiansand. Fjorden fortsetter lenger inn under navnet Topdalsfjorden. Den har også et innløp fra vest mellom Flekkerøy og Møvik. På begge sider av fjorden finnes det mange øyer og vik.

Kristiansand by ble grunnlagt i 1641, men det var havner, handel og tettbebyggelse her før den tid. Byens sentrale beliggenhet ved Skagerrak har gjort at den gjennom flere århundrer har hatt stor militær betydning, noe som har satt markante historiske spor i landskapet. I områdene i og rundt byen finnes det et mangfold av militære kulturminner fra 1500-tallet og fram til år 2000.

Fra slutten av middelalderen var Flekkerøy den viktigste havnen på Agder for skipstrafikken mellom Nordsjøen og Østersjøen. På vei inn og ut av Skagerrak måtte seilskip ha god klaring rundt Skagen. Fartøyene seilte derfor mot nord og kom da nær Agderkysten. Her kunne en større flåte få plass og det var gode ut- og innseilingsmuligheter for både østlige og vestlige vinder.

De eldste forsvarsverkene ligger ved Flekkerøy havn. I 1555 bygde den dansk-norske kongemakten et blokkhus og i 1636 en større festning på Gammeløya. Dette forsvarsverket, Flekkerhus, ble sommerresidens for lensherren og ga i en periode navn til hele lenet. Forsvarsverkene på Gammeløya ble erstattet av

Festningen på Fredriksholm. Dette er et av flere eldre festningsverk ved innseilingen til Kristiansand. Foto: Bjarne Tresnes Sørensen, Agder fylkeskommune.

Grønningen fyr ytterst i Kristiansandsfjorden. Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

festningen på Fredriksholm, som stod ferdig i 1662. Gråsteinsmurene på Fredriksholm er et landemerke, og også på Gammeløya er murer og valler fortsatt synlige.

Kristiansand ble grunnlagt i 1641. Alt i andre halvdel av 1600-tallet ble det bygd en festning på Kristiansholm og en skanse på Odderøya som skulle hjelpe festningen fra siden. Skansen lå på det som nå heter Lasarethøyda på Odderøya. Ennå kan en se skansemuren og krutthuset.

I 1666 ble Kristiansand garnisonsby, og i 1685 ble den norske skjærgårdsflåten hovedstasjon og verft flyttet fra Fredrikstad til Vesterhavna i Kristiansand. Dette ga trygg avstand til Sverige etter tapet av Bohuslän ved freden i Roskilde 1658. Fra flåtebasen i Kristiansand var det også mulig å kontrollere innseilingen til de danske streder og Østersjøen.

Skansen på Lasarethøyda på Odderøya ble nedlagt. På dette stedet ble det i 1801 opprettet en karantene-stasjon for skip med sykdom om bord, med lasarett (en enklere sykesal). Stasjonen var i virksomhet nesten hele 1800-tallet. Ennå kan en se lasarettbygningene, karantenemuren ved Bendiksbukta, koleragravplassen i Kjerregårdsbukta og desinfiseringsplassen på Bleigerøya.

Kristiansand kom til å spille en viktig militær rolle som base ved Skagerrak og innløpet til Østersjøen også på 1800- og 1900-tallet. Under Napoleonskrigene hadde Kristiansand en utsatt beliggenhet mellom stormaktene Sverige og Storbritannia. Byen

var et senter for kapervirksomhet, og norske fartøyer og befestninger havnet i kamp med britiske krigsskip. En rekke kanonbatterier ble fra 1807 satt opp ved innseilingen til byen. På Galgebergtangen, Odderøya, Lagmannsholmen og ved Flekkerøy havn er det bevart rester av disse i form av murer og i noen tilfeller bygninger. Deler av dette er i dag godt synlige fra sjøsiden. Senere på 1800-tallet ble det bygd murer og valler og satt opp kanonbatterier på Gammeløya og Dybingholmen. Disse er også godt synlige i dag.

Utbygging av fyrstasjoner langs kysten av Norge på 1800-tallet var en av de største investeringene den norske stat noensinne hadde gjennomført. Kystfyret på Oksøy og havnefyret på Odderøya ble begge første gang tent i 1832. Sammen med fyrstasjonen på øya Grønningen, etablert i 1878, markerer fyrene ved sin visuelle forbindelse, innseilingen til Kristiansand havn.

Kristiansands beliggenhet gjorde at ulike forsvarskommisjoner fra slutten av 1800-tallet vurderte området som utsatt for inngripen fra fremmede makter. I forkant av unionsoppløsningen med Sverige i 1905 ble det etablert større kystbefestninger på Odderøya og Gleodden. Disse dekket innløpet til Kristiansand. Anleggene ble videre utbygd under første verdenskrig. Særlig Odderøya oppviser i dag en stor variasjon i typen stillinger.

9. april 1940 var Odderøya i kamp med en tysk invasionsstyrke som kom sjøveien. Kampene kostet flere falne og sårede før Kristiansand ble inntatt. Under andre verdenskrig ble byen utbygd som et

viktig tysk støttepunkt ved Skagerrak, med særlig betydning for marine og konvoifart. I 1944–45 ble Kristiansand gitt status som «Festung» og definert som et område av avgjørende betydning for den videre krigføringen.

Fjernkampbatteriet på Møvik er det viktigste anlegget i Kristiansand fra andre verdenskrig. Ytterligere fire kystfort ble bygd ved innseilingen til byen i 1940–45. Andre anlegg av særlig interesse er luftvern-batteriene på Sumatra og Galgebergtangen. Ved slutten av krigen var det bygd ut en nesten sammenhengende landfront rundt Kristiansand.

I den tidlige fasen av den kalde krigen ble de tyske kystfortene rundt Kristiansand videreført i det norske forsvaret. Fra slutten av 1950-tallet fulgte flere nedleggelse, og kun kystfortene på Odderøya, Krossodden og Randøya ble videreført fram til 1990-tallet. Odderøya og Randøya har bevarte deler fra flere historiske epoker.

LANDSKAPSKARAKTER

Området rundt dagens Flekkerøya var ved utgangen av middelalderen en av de viktigste havner på Agdesiden for skipstrafikken mellom Østersjøen og Nordsjøen.

Det militærhistoriske landskapet er formet av strategiske valg for å sikre kyststrekningen og senere innseilingen til Kristiansand by. Ulike vurderinger til ulike tider har resultert i mange anlegg som ligger på forskjellige steder i landskapet. De eldre festningsverkene er ofte synlige i landskapet, mens de nyere kan være skjult i underjordiske anlegg.

I fjorden ligger tre fyr med funksjonell og visuell sammenheng som danner en sammenhengende struktur av navigasjonshjelpemidler for innseilingen til kysten og Kristiansand havn.

NASJONAL INTERESSE

Innseilingen til Kristiansand er et kystlandskap som dekker både kommunikasjon og forsvar i et vidt og i stor grad skjermet landskap. De bevarte forsvarsanleggene og de maritime kulturminnene i landskapet viser kystkulturhistorie gjennom 500 år. Lokaliseringen av anleggene har endret seg i takt med

den teknologiske utviklingen. Det har også ført til at flere av de eldre anleggene er bevart.

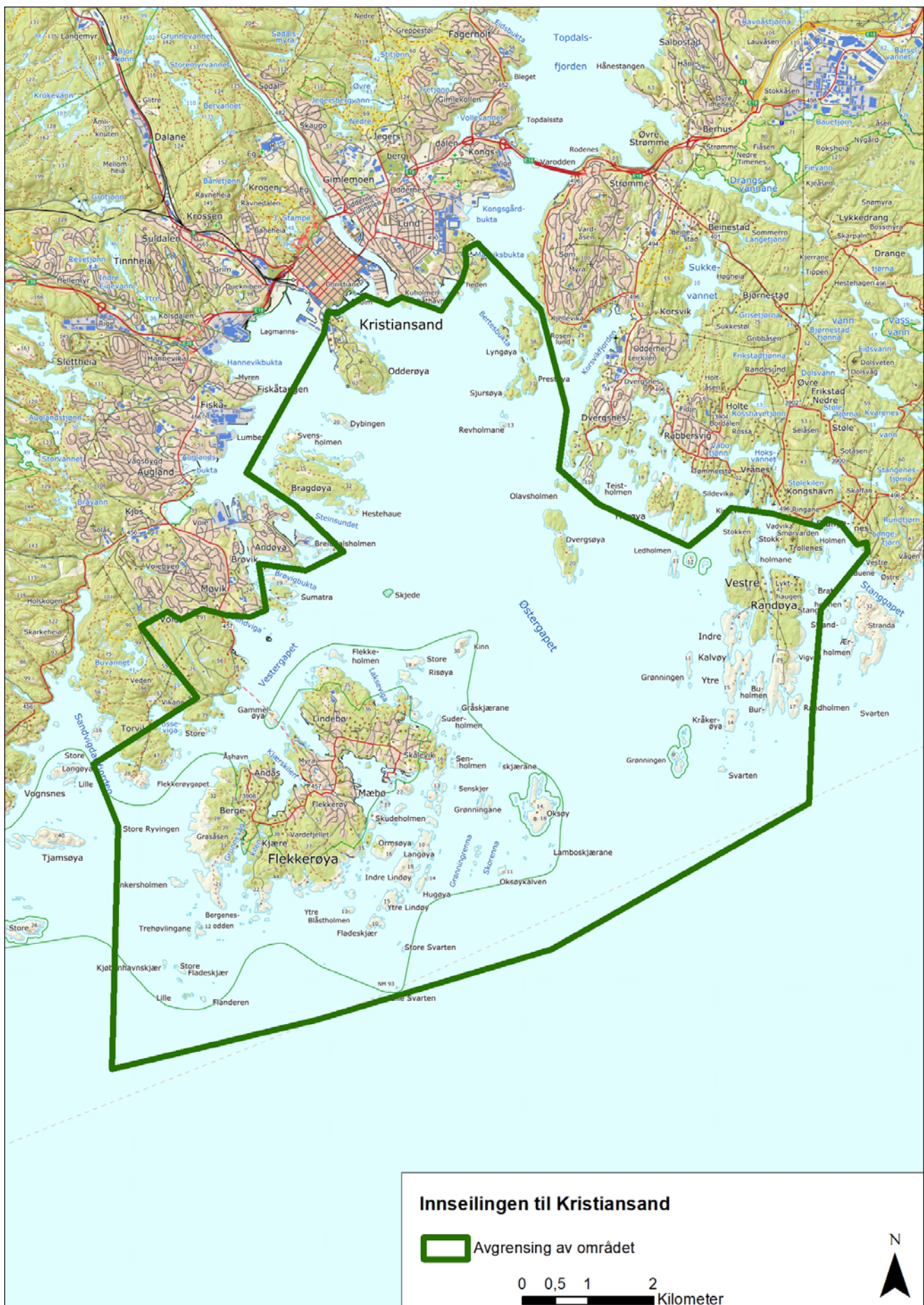
SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNINGEN

Deler av området i sør er landskapsvernområde, og forvaltes av vernebestemmelsene for dette. De eldre forsvarsverkene er i tillegg gitt hensynssone kulturmiljø i kommuneplanen.

KULA-området bør fortsatt vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlige hensyn til landskap/bevaring av kulturmiljø og med retningslinjer og generelle bestemmelser for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- Nye byggetiltak bør ikke forringe opplevelsen av militæranleggene og de maritime kulturminnene som del av kystlandskapet
- Manglende vedlikehold og forfall av forsvarsanleggene er en trussel. Det bør utarbeides en forvaltningsplan med retningslinjer for skjøtsel av anleggene.

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no